

פרק 13

צללים בתולדות הפסיכולוגיה

ספרים המוקדשים ללימוד של תולדות הפסיכולוגיה מספרים, מטבע הדברים, על הישגיהם הגדולים של אישים דגולים. ואכן בלעדי אישים כאלה והישגיהם לא היה מדע הפסיכולוגיה בא לעולם, ולא היה זוכה למעמד שממנו הוא נהנה כיום. עצם העיסוק בתולדות הפסיכולוגיה מחייב גישה חיובית בסיסית, ואכן מרבית הספרים על תולדות הפסיכולוגיה מתארים "מצעד ניצחון" רצוף, שבו המחברים מעלים על נס את הישגיהם של הוגים רבים. טמון בגישה זאת גם הרעיון בדבר קדמה והיררכיה, לאמור: תרומתו של כל דור עולה מבחינה מדעית על זו של קודמיו. ממילא ההווה הוא (במפורש או במשתמע) פסגת מדע הפסיכולוגיה, וזוהי הפסיכולוגיה הטובה ביותר שיצר האדם. אמנם לא הכול שותפים לגישה זו, ומחברים ביקורתיים יותר מנסים להימנע מעמדה המקדשת את ההווה. עם זאת, גם אצלם קיימת נימה חיובית בסיסית. להטיה מובנית זו יש מחיר – הצנעת הצדדים האפלים של הפסיכולוגיה. שכן תולדות הפסיכולוגיה רוויות גם כישלונות, רמאויות, דעות קדומות, פרשיות מין ובגידות, ואף רדיפות רצחניות. בפרק זה נתוודע לצללים הללו, שאף הם מהווים חלק בלתי־נפרד מתולדות הפסיכולוגיה.

במהלך הפרק נסקור מדגם של שמונה אפיזודות הממחישות את הצדדים האפלים פחות או יותר של הפסיכולוגיה. תחילה נדון בפירוט־מה באנטישמיות שממנה סבלו מדענים יהודים בתקופות פורמטיביות של הפסיכולוגיה. נרחיב בתחום זה, משום שאמצעי האפליה שהופעלו נגדם ואמצעי־הנגד שנקטו הקורבנות הם מעין בוחן מעבדה לבדיקתם של תהליכי אפליה מכל הסוגים. דיון מיוחד יוקדש לפגיעה האנושה שהמיטו על הפסיכולוגיה שתי דיקטטורות, שהיו מהמשטרים הגרועים ביותר שידעה ההיסטוריה. לאחר מכן נעסוק בשני סוגים נפוצים של אפליה: אפליה מגדרית ואפליה אתנית על פי צבע עורם של בני אדם. מלאכתם של מפעילי האפליה בהקשר זה הייתה קלה, שהרי הופעתם החיצונית של קורבנות האפליה לא אפשרה להם לחמוק ממנה.

הפגעים שהוזכרו לעיל הם חיצוניים לעיסוק המדעי גרידא. אולם התגלו בעיות מוסריות כבדות משקל גם בהתנהלות המקצועית בתוך הפסיכולוגיה. נדון בפירוט־מה בפרקטיקות של הטעיית נבדקים, ובחשיפתם לתפעולים קיצוניים במסגרת ניסויים, דברים שהיו נהוגים בעבר במקצוע. מכאן נפנה את הזרקור לרמאויות, ובראשן זיוף נתונים; זהו פרק אפל במיוחד בתולדות הפסיכולוגיה. נסיים את סקירת הצללים המלווים את המקצוע בהצבעה על בעיה אשר מאיימת על חופש המחקר – צנזורה ממסדית וצנזורה עצמית המופעלות מכוחן של אווירה חברתית ותקינות פוליטית השוררות במקומות מסוימים ובזמנים מסוימים.

אנטישמיות: כשארצות הברית עלתה על אירופה

כאשר מדובר באנטישמיות, קיימת נטייה לראות אותה בעיקר בהקשר של אירופה – אותו רעל שצמח על אדמתה רוויית הדם של היבשת ה"ישנה". גישה זו אינה מופרכת, שהרי השנאה הרצחנית כלפי היהודים הגיעה לשיאה הידוע בשואת יהודי אירופה. עם זאת, יש בכך כדי להאפיל לעיתים על העובדה, שאנטישמיות שררה גם במקומות אחרים, בהיקפים ובעוצמה שעלו לפעמים על זו ששררה בגרמניה שלפני השואה. דוגמה טובה לכך היא האנטישמיות ששררה בארצות הברית בין שתי מלחמות העולם; היא פשתה גם באקדמיה, ופגיעתה הייתה קשה ביותר במשכילים יהודים. בתחום הפסיכולוגיה בפרט, סבל דור שלם של מוחות מבריקים מאפליה ברמות שונות של חומרה. לא רבים יודעים זאת, אך האפליה נגד יהודים במוסדות להשכלה גבוהה בארצות הברית הייתה קשה יותר מזו שהתקיימה בגרמניה באותה תקופה. צריך לזכור, כי בעשורים הראשונים של המאה העשרים, ובוודאי לפני התחזקות המפלגה הנאצית ועלייתה לשלטון בשנת 1933, כיהנו פרופסורים יהודים באוניברסיטאות העילית של גרמניה. מנגד, בארצות הברית נחסמה לחלוטין דרכם, והם לא יכלו לעבוד באוניברסיטאות עילית, לא כל שכן להגיע בהן למשרות בכירות.

חסימת הקבלה של תלמידים יהודים ללימודים בארצות הברית

האפליה נגד היהודים שעסקו בפסיכולוגיה הייתה קיימת בכל השלבים של הלימוד האקדמי. כבר בשנים הראשונות של המאה העשרים נקבעו מכסות שהגבילו מאוד את מספר היהודים שהתקבלו ללימודים, ללא כל קשר ליכולות האינטלקטואליות של המועמדים. מכסות הקבלה יושמו באופן רשמי־למחצה והתבססו על שמות שנשמעו "יהודיים". כאשר לא היה די בכך, דרשו האוניברסיטאות לצרף לטופס ההרשמה תצלום של המועמד, ואף הזמינו מועמדים "חשודים" לראיונות אישיים. לבסוף הושג היעד; כך, למשל, שיעור הקבלה של יהודים לאוניברסיטת קולומביה בניו יורק ירד מ־24 אחוזים

בקירוב סמוך לשנת 1920, לעשרה אחוזים בקירוב סמוך לשנת 1930. ההנהלות של אוניברסיטאות היוקרה, ובהן הרווארד, ייל וקולומביה, לא הסתירו את הסיפוק שחשו לנוכח צמצום מספרם של הסטודנטים היהודים. האפליה נומקה בקיומם של "פערים תרבותיים", בכך שיש למועמדים "סיכויים מועטים להשתלב מבחינה תרבותית בקהילה", והיו אף כאלה שהרחיקו לכת ונימקו זאת בתכונות לא־רצויות שהן חלק מהאופי היהודי. אחדים מראשי האוניברסיטאות ביטאו סטריאוטיפים אנטישמיים של ממש. לדוגמה, היו מהם שטענו כי היהודים חותרים בלא לאות להישגים מופלגים (כלומר הם over-achievers) וזוכים בציונים טובים הרבה מעבר לרמה המסתברת על בסיס האינטליגנציה שלהם. לפיכך נוספו לתהליך הסינון מבחני אינטליגנציה. כאשר גם אלה לא סייעו לצמצום של כמות המועמדים היהודים, הוספו קריטריונים "חברתיים" מן הסוג שהזכרנו, ובהם "אישיות" ו"סיכוי הצלחה". הדיון כאן ובהמשך מבוסס על צמד העבודות של אנדרו וינסטון (Winston, 1996; 1998).

חסימת האפשרות לקבל תארים גבוהים ולהשתלב באקדמיה

האפליה לא נעצרה בשלבים של הקבלה לאוניברסיטה, ואף לא במהלך הלימודים לתואר ראשון. להפך, היא הוחמרה עוד יותר בלימודים בשלבים מתקדמים ובמחקר. התלמידים היהודים הבודדים שהצליחו לעבור בהצלחה את ה"מסנן" של הקבלה, וללמוד חרף שורת אפליות במהלך לימודיהם, סבלו שבעתיים בהגיעם ללימודים לתואר השלישי, ולאחר מכן, כשחיפשו עבודה שהולמת את כישוריהם. אפילו סטודנטים מבריקים התקשו למצוא עבודה באקדמיה, אך ורק בגלל מוצאם היהודי. היו בהם גם חוקרים שלימים, ובמחיר של קשיים אישיים עצומים, היו לפסיכולוגים מובילים ברחבי העולם.

עומק האפליה ניכר במכתבי ההמלצה שנתנו חוקרים דגולים לתלמידיהם היהודים. ראוי לזכור כי בתקופה שבין שתי מלחמות העולם היה למכתב המלצה משקל גדול בהרבה מזה שיש למכתבים כאלה כיום (אף כי גם כיום נודעת למכתב המלצה השפעה בשיקולים לגבי קבלה וקידום של מועמדים). למכתבים אלה היה משקל גדול במיוחד אם נכתבו על ידי ענקי הפסיכולוגיה, כמו רוברט וודוורת' מאוניברסיטת קולומביה או אדווין בורינג מאוניברסיטת הרווארד. כאמור, במסגרת שני מחקרים היסטוריים סקר החוקר הקנדי וינסטון את המכתבים הללו, ובזכותו אנו זוכים לקבל הצצה נדירה במצבם הנואש של היהודים באקדמיה האמריקנית באותה תקופה.

רוברט וודוורת': "הוא יהודי, אבל..."

רוברט וודוורת' היה הכוהן הגדול של הפסיכולוגיה באוניברסיטת קולומביה, שם פיתח קריירה מפוארת שנמשכה קרוב לשבעים שנה (על וודוורת' ראו גם פרק 9). הוא שימש גם נשיא הסתדרות הפסיכולוגים האמריקנית, והיה הפסיכולוג הראשון שזכה במדליית הזהב

של הסתדרות זו (בשנת 1956). קשה להגזים בתרומותיו לפסיכולוגיה, ובהן ספר הלימוד של הפסיכולוגיה הניסויית שכתב יחד עם הרולד שלוסברג (Harold Schlosberg). ספר זה שימש כ"תנ"ך" של תלמידי הפסיכולוגיה במשך עשרות שנים. בזכות מעמדו הרם של וודורת', היה למכתב המלצה ממנו משקל רב, ולעיתים מכתב כזה הכריע אם המועמד ימצא עבודה ראויה באקדמיה.

כאשר בוחנים את מכלול מכתבי ההמלצה של וודורת', מתברר שהתלמידים היחידים שליד שמם צויין במפורש המוצא האתני שלהם היו התלמידים היהודים, ולא בכדי. מוצא יהודי נחשב לפגם. תכונות אישיות טובות היו עשויות למתן במידה זו או אחרת את ה"פגם" הזה, ואילו תכונות אישיות פחות נעימות היו עשויות להחריפו. באחד ממכתביו משנת 1939 כותב וודורת': "כפי ששמו מרמז, ד"ר נדל הוא יהודי, אבל אני בטוח שתגלה כי הוא עמית טוב [...] משתף פעולה ומעוניין להשתלב בקבוצה". לגבי מועמד אחר באותה שנה, כותב וודורת': "מקרב התלמידים היהודים שלנו, לו יש את הרקע החברתי הטוב ביותר [...] לא גיליתי אצלו שום תכונות לא-ראויות". הנימה הכללית של מרבית המכתבים מסתכמת במשפט: "הוא יהודי, אבל [...] – הפגם קיים, אבל ניתן לכפר עליו.

הדברים הללו מפתיעים לנוכח העמדה שביטא וודורת' בכתביו הגלויים, שבהם יצא נגד גזענות. מצטיירת מהם עמדה ליברלית השוללת את תיוגו של הפרט על פי קבוצת מוצאו. ברם, הליברליות הזאת של וודורת' נעלמה כפי הנראה כאשר היה מדובר ביהודים. הנתון הבא מאלף במובן הזה: בין כתביו שנשתמרו באוניברסיטת קולומביה – ולא נועדו לפרסום – קיימת תיקייה העוסקת בגזע היהודי ובבעיה היהודית. הוא מתייחס שם ליהודים כאל אומה ואף כאל "מוסד עולמי", ומציין כי הניסיון לשמר מוסד זה הוא אשר יוצר את מה שהוא כינה "הבעיה היהודית". מהגיגו משתמע, לא פחות, שהיהודים אשמים במידת-מה ביצירת הבעיה. בהערות נוספות כותב וודורת':

היהודים נחושים לשמר את הסולידריות הקבוצתית שלהם גם כאשר הם חיים בקרב הגויים. הם מתנגדים לפטריוטיות של האומות שבקרבן הם חיים, והם תומכים בצורה נמרצת באינטרנציונליות, בשעה שהם עצמם נאמנים לקבוצתם-שלהם והם פטריוטים במובן זה [...] האם ניתן לבסס רווחה אנושית על מצב כזה? אם כן, אילו ויתורים נחוצים לשם כך מאוכלוסיות הגויים, וכיצד ניתן לשכנע אותן לעשות ויתורים אלו? אם לא, האם ניתן לשכנע את היהודים להיפרד מהמסורת הארוכה של "עם לבדד ישכון ובגויים לא יתחשב", ולאפשר לעצמם להתערבב באוכלוסייה הכללית? (Winston, 1996, עמ' 32).

דברים אלה של וודורת' אינם אנטישמיים כשלעצמם, אבל השיח שהוא נוקט רווי עמדות שרווחו בשיח האנטישמי באותה תקופה – חוסר הפטריוטיות של היהודים, היותם מופרדים מהאוכלוסייה ודבקותם באינטרנציונליזם ובקוסמופוליטיות. עם כל

זאת, יש להבהיר כי אין בסיס לטענה שוודורת' היה אנטישמי (וגם אין זה המקום לברר את השאלה הזו). ידוע רק מקרה אחד שבו כפי הנראה הוא דחה תלמיד בשל היותו יהודי. דניאל האריס, שקיבל את תואר הדוקטור שלו באוניברסיטת קולומביה בשנת 1931, כתב ביומנו בשנת 1934 כי ספג מכה נוראה בשנת 1929: "וודורת' אמר לי כי לא אוכל להיות עוזר המחקר שלו בשנה הבאה משום שאני יהודי, והזהיר אותי מפני טיפוח חלומות על קריירה אקדמית". וודורת' השתתף אפוא בשיח רווי הסטריאוטיפים של זמנו. למען האמת, המקרה של דניאל הריס הוא פרדיגמטי (גם אם לא בבוטות שלו), שהרי האמצעי השכיח והמנומס לסילוקם של היהודים מהאקדמיה הופיע במסווה של דאגה לעתידם. לרוב הסטודנטים היהודים נאמר, כי למען טובתם שלהם עדיף להם לפנות לשוק הפרטי, משום שסיכוייהם למצוא משרה באקדמיה הם קלושים עד אפסיים. כזכור, באוסטריה, בשלהי המאה התשע-עשרה, המליץ ארנסט ברוקה, מורהו הנערץ של זיגמונד פרויד, לתלמידו לפנות לשוק הפרטי מאותם טעמים בדיוק.

אדווין בורינג: "הוא יהודי, אבל..."

אין צורך להכביר מילים על מעמדו הרם של אדווין בורינג בפסיכולוגיה (על בורינג ראו גם פרק 7). הוא כתב את עבודת הדוקטור שלו בהדרכתו של טיצ'נר. לאחר מכן פיתח קריירה מפוארת באוניברסיטת הרווארד, ושם הפך לחוקר הפסיכולוגיה הבכיר בתקופתו. ספריו על ההיסטוריה של הפסיכולוגיה נחשבים לקלאסיקה בתחום. מכתב המלצה מבורינג היה בכוחו לפתוח דלתות בפני המועמד, או, אם לא היה ברוח חיובית, לסגור דלתות בפניו. בהקשר זה, ציון המוצא היהודי של המועמד היה שקול לצמצום דרסטי בסיכויי התעסוקה. ברם, בורינג, שכמו וודורת' היה ער להשלכות הדבר, הקפיד תמיד לציין את מוצאו (היהודי) של המועמד. בורינג, כמוהו כוודורת', לא היה אנטישמי, אך גם לא התעלה מעל לשיח רווי הדעות הקדומות של תקופתו. מבחינתו, ציון המוצא היהודי נעשה לא מתוך אנטישמיות, אלא כגילוי נאות של מידע בפני עמיתים. בהקשרים אחרים הוא ניסה לעזור לתלמידיו היהודים והיה ער לאפליה החמורה שממנה סבלו.

בדומה לוודורת', גם בורינג ראה במוצא היהודי משום פגם שיש בו כדי להסביר אישיות לא נעימה, אך סבר שתכונות אישיות חיוביות יכולות לכפר עליו במידת-מה. כך, למשל, כתב בורינג על מועמד יהודי: "איני ממליץ עליו משום שהוא בעל אישיות לא נעימה, שרוב מקושרת עם היהודים". על מועמד אחר כתב בורינג בשנת 1925: "הוא יהודי הנושא חלק מהפגמים של הגזע שלו, אבל הוא טוב יותר [מועמד אחר] [...] בסוף נצטרך למצוא לו מקום [עבודה]". ושוב, על מועמד נוסף, ציין בורינג: "הוא אמנם יהודי, אבל אינו מפגין את מוצאו במיוחד". הנימה נשארה זהה ביחס לתלמיד אחר: "התוקפנות ההגנתית אשר אופיינית ליהודים רבים קיימת אצלו במידה פחותה, אך הוא אינו משוחרר ממנה לגמרי". אם כן, אפשר לאפיין את עמדתו של בורינג ביחס ליהודים כך: היהודים הם

קורבנות של דעות קדומות, אפליה ורדיפות; כתוצאה מכך הם פיתחו תכונות מסוימות על מנת להתגונן מפני גורל זה, ותכונות אלה לרוב אינן נעימות. אם בכל זאת יש למועמד תכונות חיוביות, יש בכך כדי למתן את הפגם של מוצאו. אם אין לו תכונות חיוביות כאלה, סביבתו עלולה לסבול מכך.

חשוב להדגיש שוב כי איננו טוענים שבורינג או וודורת' היו אנטישמים בעצמם. ראשית, קשה לחדור לפסיכולוגיה הפרטית של בני אדם, ואין זה מענייננו כאן. שנית, אין עדויות ישירות לכך. שלישית, שני הפסיכולוגים הגדולים הללו ניסו, כל אחד בדרכו, לעזור לתלמידיהם היהודים. ורביעית, שני האישים באו במגע אינטימי קרוב עם יהודים: כאשר בורינג נזקק לטיפול פסיכולוגי עקב דיכאון, הוא פנה לעזרתו של הפסיכואנליטיקאי היהודי הנס זאקס, תלמידו וחברו הקרוב של זיגמונד פרויד.

עוד על אפליית יהודים באקדמיה האמריקנית: איך מזוהים יהודי ואיך נלחמים נגד הזיהוי

קהילת הפסיכולוגים בארצות הברית שבין שתי מלחמות העולם הייתה קבוצה הומוגנית של גברים לבנים נוצרים. הם לא ששו לקבל "זרים עוינים". כאשר היה מדובר בשחורים או בנשים, לא הייתה כל בעיה לזהות אותם; אשר ליהודים, זה כבר הצריך בירור. לפיכך תכתובות רבות הוקדשו לבירור זהותו או אי־זהותו היהודית של מועמד זה או אחר. אם קרתה "תקלה", ומועמד יהודי התקבל לסגל של חוג לפסיכולוגיה, אזי נעשה מאמץ עליון כדי לא לחזור על הטעות, ולמנוע בכל מחיר קבלה של יהודי נוסף (שהרי הם נוטים "להידבק" זה לזה, לעזור זה לזה, ולהיבדל מאחרים). מי שסבלו מכך רבות היו הפסיכולוגים היהודים שנמלטו מגרמניה של היטלר. הם סבלו מאפליה כפולה: הם נדחקו לשוליים לא רק בשל היותם יהודים, אלא גם מכיוון שהיו נתינים של ארץ זרה. פסיכולוגיות יהודיות שנמלטו מאירופה סבלו מאפליה משולשת, שכן נפלו קורבן גם לאפליה עקב היותן נשים, והתקשו מאוד למצוא עבודה בארצות הברית.

קורט לוין והיינץ ורנר נתקלים בקבלת פנים צוננת

בהקשר זה לא שפר גם גורלם של פסיכולוגים שהכול הכירו בגדולתם, כמו קורט לוין או היינץ ורנר. למרות תרומותיה החלוציות, הנלמדות באוניברסיטאות ברחבי העולם גם כיום, כאשר נמלט מגרמניה, לא קיבל לוין שום הצעה למשרה קבועה באוניברסיטת מחקר בארצות הברית. לבסוף, הוא מצא את מקומו, למשך זמן רב יחסית, במכון למחקר חברתי באוניברסיטת איוהו (Iowa). לוין אף זכה להוקרה עצומה – כל עוד היה מדובר במשרה מחוץ לאקדמיה האמריקנית. כך, למשל, בשנת 1935, כאשר האוניברסיטה העברית ביקשה להקים מכון לפסיכולוגיה, לוין היה המועמד המוביל לעמוד בראשו. הדבר לא נסתייע מסיבות שונות, אך ראוי לשים לב מי היו חברי הוועדה המקצועית (sponsors committee) שתמכו בלוין: בורינג, טרמן, ת'ורנדייק וויליאם מקדוגל (William McDougall). במילים אחרות, קבוצת עילית של גדולי הפסיכולוגים האמריקנים בני

התקופה התגייסה לעזור ללוין לקבל את המשרה בירושלים, אך אותה קבוצה דגולה לא הצליחה למצוא בעבורו משרה ראויה בתוך הפסיכולוגיה האמריקנית בארצות הברית.

גורלו של היינץ ורנר (Heinz Werner, 1890-1964), גם הוא פסיכולוג מוביל מהעולם הגרמני, היה דומה. ורנר היה חלוץ בחקר ההתפתחות הקוגניטיבית והדינמיקה הבין-אישית, ושימש בין השאר עורך-שותף של כתב העת היוקרתי *Zeitschrift für Psychologie*. למרות הישגיו הגדולים, הוא התקשה למצוא משרה קבועה באקדמיה האמריקנית (לבסוף פעל באוניברסיטת משיגן). כזה היה גם גורלם של קורט קופקה ומקס ורטהיימר, אנשי הגשטלט. קופקה "הוגלה" לעבוד במכללה נטולת תוכנית מחקר של ממש, וורטהיימר נקלט במוסד היחיד שלא הציב מחסום בפני פליטים מאירופה – The New School For Social Research.

ליאו הורביק, דורותיאה ג'יימסון וסול רוזנצוויג: יהודים, אמריקנים ומנודים האפליה לא פסחה גם על חוקרים יהודים שצמחו בתוך ארצות הברית. כך, למשל, חלוצי המחקר בפעולה של קולטני הצבע בעין – ליאו הורביק (Leo Hurvich, 1910-2009) ואשתו, דורותיאה ג'יימסון (Dorothea Jameson, 1920-1998) – התקשו למצוא עבודה גם עשור לאחר סיום לימודיהם. גם סול רוזנצוויג (Saul Rosenzweig, 1907-2004), שסיים את לימודי הדוקטור בהרווארד בשנת 1932, לא הצליח למצוא מקום באקדמיה למרות כישוריו הרבים. בכורח הנסיבות נהפך רוזנצוויג לפסיכולוג קליני-מחקרי מוביל בבתי חולים ציבוריים ובשוק הפרטי, בדומה מאוד למסלול שאליו פנה בשעתו פרויד. ספרו של דן אורן (Oren, 1985), *Joining the club: A history of Jews and Yale*, מספק תיאור נאמן על ההיסטוריה הפתלתלה של היהודים באחת מאוניברסיטאות העילית בארצות הברית.

מה יש בשם?

האפליה נגד היהודים בארצות הברית הייתה קשה ביותר, גם אם לא הייתה רשמית וגלויה כמו בגרמניה הנאצית. המכסות שיושמו כדי לצמצם את כמות היהודים באוניברסיטאות לא אושרו באופן פורמלי, והמועמדים לא זוהו באופן ברור כיהודים. כאמור, הזיהוי התבצע על פי התרשמות, מתוך הסתמכות על שמות משפחה יהודיים, ולעיתים גם על פי אזורי מגורים של יהודים. היהודים נקטו אמצעי-נגד: כדי לחמוק מן האפליה אימצו לפעמים מועמדים יהודים שמות משפחה שנשמעו "אריים" או "נורדיים". דורשי טובתם אף יעצו להם לעשות זאת. כך, למשל, יעצו להורביק לשנות את שם משפחתו לשם המקובל יותר של הרוויק (Harvick), אך הוא סירב; כיוצא בזה, יעצו לפסיכולוג הנודע אברהם מסלו לוותר על שמו הפרטי, הכל כך יהודי, אך הוא סירב. היו גם מקרים שמועמדים לא יהודים זוהו בטעות כיהודים; המקרים הללו של "אזעקות שווא" משעשעים במיוחד. כך, למשל, פרוטסטנטים גמורים ששם משפחתם היה Israel התקשו לקבל עבודה כל עוד לא שינו אותו. לפעמים שינוי השם אכן סייע. כך, לדוגמה, נאמר לפסיכולוג החברתי דייוויד

קרצ'בסקי (David Krechevsky, 1909–1977) כי אין לו שום סיכוי למצוא עבודה כל עוד זהו שם משפחתו. בליט ברירה הוא שינה את שמו לקרצ' (Krech) ואכן המזל האיר לו פנים, ודייוויד קרצ' נהפך לאחד הפסיכולוגים החברתיים המוכרים ביותר בכל הזמנים.

“נשמות אילמות”: הקורבנות השקטים של האפליה האנטישמית

אפשר להוסיף לפרק העגום הזה בהיסטוריה של הפסיכולוגיה גם חוקרים יהודים ויהודים-למחצה שהצליחו כביכול באקדמיה האמריקנית. כך, למשל, הוגו מונסטרברג וג'וזף ז'סטרו (Joseph Jastrow, 1863–1944) שימשו בין השאר נשיאים של הסתדרות הפסיכולוגים האמריקנית בראשית המאה העשרים. למרות זאת, הם לא חמקו מהערות ארסיות שהטיחו לעברם בכירים בממסד הפסיכולוגי האמריקני. עסקנו כבר בגורלו המר של הוגו מונסטרברג בהרווארד (ראו פרק 9). הסיפור הזה על מונסטרברג מופיע ברוב רובם של הספרים העוסקים בתולדות הפסיכולוגיה. הרתיעה הגוברת ממנו מיוחסת בספרים הללו להיותו אזרח גרמני בתקופת המתיחות בין ארצות הברית לגרמניה לפני מלחמת העולם הראשונה. אך האם זה כל הסיפור? מה שלא מצוין בטקסטים הללו הוא מוצאו היהודי של מונסטרברג. הוא נולד יהודי אך בהמשך חייו הפך לפרוטסטנטי. הדבר הטרגי, ואולי גם האירוני, הוא שרגשות אנטי-גרמניים ואנטישמיים חברו יחדיו (חשבו שוב על הצירוף המשונה: רגש אנטי-גרמני ורגש אנטישמי) כדי לרדוף את האיש עד מותו בטרם עת.

פרט לקורבנות שנקל לזהות את הפגיעה בהם עקב רדיפה ואפליה, היו גם אנשים שנפגעו בעקיפין מכך, בבחינת “נשמות אילמות”, כלשונו של הסופר י"ל פרץ. אלה היו חוקרים שהקריירה המקצועית שלהם, מטה לחמם ועולמם התרבותי נגדעו באחת כתוצאה מאפליה על בסיס אנטישמי. אחדים מהם מתו בטרם עת. עם הקורבנות השקטים הללו של האנטישמיות ניתן למנות חוקרים דגולים כמו קורט לוי, קורט קופקה, מקס ורטהיימר, הוגו מונסטרברג, אדגר רובין ודויד כץ (שני האחרונים באירופה).

זהירות! היהודים באים ומשתלטים על הפסיכולוגיה הקלינית

התוצאה העיקרית של חסימת דרכם של היהודים באקדמיה הייתה פנייתם לשוק הפרטי. פסיכולוגים יהודים רבים נהפכו לקלינאים בעל כורחם, ואף היו לרוב דומיננטי בתחום זה. ייתכן שפרויד הצליח במשימתו להציל את הפסיכואנליזה מתיוגה כ"מדע יהודי", אך הפסיכולוגיה הקלינית כולה נהפכה ל"מקצוע יהודי" בכורח הנסיבות ההיסטוריות. היו מי שחששו מפני השפעתם של היהודים על הפסיכולוגיה הקלינית והאבנורמלית. כך, למשל, בשנת 1945 הופיע מאמר מערכת לא חתום בכתב העת המוביל *The Journal of Clinical Psychology*, אשר הזהיר מפני "ייצוג-יתר של קבוצת גזע אחת בקרב המועמדים המתקבלים להכשרה [...]". הכותב המשיך וטען: "אין זה רצוי להרשות לקבוצה אחת לשלוט וליטול לעצמה ענף טיפולי שלם כאילו היה שלה". אין צורך בחוכמה יתרה כדי להבין מי היא "אותה קבוצה". הנה כי כן, אנו עדים לסיפור האנטישמי

הקלאסי, הפעם בגרסתו בפסיכולוגיה: תחילה גרמו לדחיקת רגלי הפסיכולוגים היהודים מן האקדמיה ואילצו אותם לפנות לשוק הפרטי, ולאחר מכן האשימו אותם כי הם משתלטים על שוק זה.

אם רוצים ללמוד שיעור מפרויד על התגובה הנאותה לנוכח אפליה אנטי־יהודית, אפשר להסתמך על התנהלותו בפרויז. פרויד שהה אצל שרקו בפרויז כאשר היצרים הלאומיים התלקחו בתחילת המאה העשרים, דבר שהוביל בסופו של דבר לפרוץ מלחמת העולם הראשונה. הוא נשאל לא אחת על עמדותיו, שהרי היה אזרח אוסטרי בפרויז. וכך כתב פרויד למרתה, אז ארוסתו: "משעה שהבחנתי בהתגברות הרגשות הלאומיים, איני מזהה את עצמי עוד באירועים חברתיים כאוסטרי. אני אומר בפשטות כי אני יהודי!" פרויד זיהה את עצמו בגאווה כיהודי למרות היותו, לדבריו, יהודי "נטול האלוהים" (A Godless Jew), ואף כי שניים מבניו שירתו בצבא האוסטרי, ונלחמו לאחר מכן במלחמת העולם הראשונה.

הרס הפסיכולוגיה במשטרים רודניים: גרמניה הנאצית

הנאצים לא רק ארגנו וביצעו רצח המוני של יהודים, ובהם פסיכולוגים רבים, אלא גם הרסו את הפסיכולוגיה המדעית כולה בגרמניה. לכך נודעת משמעות רבה לנוכח חשיבותה של גרמניה בהולדת הפסיכולוגיה המדעית ולנוכח תפקידה המוביל במדע בראשית המאה העשרים. ניתן לעקוב אחר השלבים בהרס הפסיכולוגיה בתקופת השלטון הנציונל־סוציאליסטי באמצעות בחינת המפגשים הארציים של הסתדרות הפסיכולוגים הגרמנית בשנים 1933–1945. מעקב כזה ערך הפסיכולוג היהודי ממוצא גרמני, ג'ורג' מנדלר (Mandler, 2007).

המפגשים של הסתדרות הפסיכולוגים הגרמנית נערכו בערים שונות, ובכל עיר ארגן את המפגש הפסיכולוג המקומי. המפגש בשנת 1933 תוכנן להיערך בדרזדן בחודש אפריל, אך הוא נדחה בחצי שנה, ונערך לבסוף בלייפציג באוקטובר של אותה שנה. הדחייה הייתה תוצאה ישירה של מינוי היטלר לקנצלר גרמניה בינואר 1933. כפי שניווכח מיד, בארגון הפסיכולוגים בוצע תהליך נאציפיקציה, אפילו בטרם דרש זאת השלטון במישרין. במפגש שקדם לעליית הנאצים ואשר נערך בווינה כיהנו בוועד המרכזי בין השאר קרל בוהלר (Karl Bühler), ויליאם שטרן ודויד כץ. אשתו של בוהלר הייתה יהודייה, ושטרן וכץ היו יהודים. הם לא כיהנו עוד כחברי הוועד בשנת 1933. במקומם נבחרו אחרים, ובראשם אריך יאנץ (על יאנץ ראו גם פרק 11). כולם הביעו את נאמנותם לרעיונות הלאומניים ולמנהיגות הנאצית. אחדים מחברי ההסתדרות הופיעו בכנס של שנת 1933 כשהם לבושים במדים החומים של ארגון ה-SA (פלוגות הסער של המפלגה הנאצית).

הנושא המרכזי של המפגש שונה אף הוא: במקום "הפסיכולוגיה של הלא-מודע", דנו שם ב"שאלות המרכזיות של החוויה הגרמנית העכשווית". את הרצאת הפתיחה נשא שר החינוך של מדינת סקסוניה אשר העלה על נס את "הפסיכולוג הדגול אדולף היטלר". הדוברים הבאים חחרו החזיקו אחריו, ושיבחו את אדולף היטלר כמנהיג "אמיץ ומרחיק ראות". יאנש הירצה על תורת הטיפוסים שלו ועל הדרך שבה הטיפוס הגרמני העליון יכול לרפא את תחלואי החברה. חבר ועד אחר התפאר בכך שכבר כמה שנים הוא מכליל את הספר *Mein Kampf* בקריאת החובה בקורסים לפסיכולוגיה שהוא מלמד. קיצורו של דבר, הסתדרות הפסיכולוגים הגרמנית "יישרה קו" עם המשטר בטרם היה הדבר הכרחי. כניעה מרצון זו בולטת על רקע העובדה שוולפגנג קוהלר התנגד פומבית למשטר הנאצי עד שנת 1935. באותה שנה הוא כבר נאלץ להגר לארצות הברית.

ההזדהות עם האידיאולוגיה הנאצית והכניעה המוחלטת לתכתיבים של המשטר החריפו במפגשים הבאים של הסתדרות הפסיכולוגים הגרמנית. בקונגרס של 1936 מונה יאנש לנשיא ההסתדרות בזכות הזדהותו הגוברת עם המשטר. תרמה למינוי זה גם תורת הטיפוסים שלו, שבה ניצב הגזע הארי בראש הסולם, והגזע היהודי – בתחתיתו. בהרצאתו שיבח יאנש את מנהיג האומה תוך כדי ציון חוכמתו האינסופית. הקונגרס שנערך בשנת 1938 בעיר בַּיְרִיִּית (Bayreuth) היה האחרון לפני נפילת המשטר הנאצי (בשל התקרבות המלחמה ופריצתה לאחר מכן לא נערכו עוד מפגשים כלל-ארציים, אף כי אחד כזה תוכנן להיערך בשנת 1940). במפגש של 1938 בלטה הנוכחות הגדולה של אנשי ממשל ומנהיגי המפלגה. מושב מיוחד הוקדש לפסיכולוגיה צבאית, והפסיכולוג הצבאי הראשי, קולונל פון פוס (von Voss), הדגיש את אחדותם של המפלגה והכוחות המזוינים. נושא-על שהופיע בצורה זו או אחרת בכל ההרצאות היה הבסיס הגזעי של האדם הגרמני. בסיס זה עומת באופן שיטתי עם התכונות השליליות של היהודי (ולפעמים גם עם אלה של הטיפוסים הסלאביים). עלה על כולם יאנש אשר ניצל את הבמה למתקפה על "הפסיכואנליטיקאי היהודי" אלפרד אדלר ועל "מבחני האינטליגנציה היהודיים של ויליאם שטרן". הוא עודד את הפסיכולוגים לאמץ את היטלר כמופת, כמדען של הטבע המחפש אחר האמת. החוקר קונרד לורנץ (Konrad Lorenz, 1903–1989) נשא הרצאה על התנהגות של בעלי חיים מבויתים, והעיר כי חשוב לסלק את הטיפוסים אשר מתרבים ומאיימים לפלוש לגופה של האומה. הוא קרא להגביר את המחקר הגנטי כדי לגבש את "המורשת הגזעית הקדושה והאנושית שלנו".

כפי שניתן להיווכח מהתפתחויות אלה, הפסיכולוגיה האקדמית הייתה רגישה ביותר לגחמות המשטר הנאצי. היא אימצה את רעיונותיו זמן רב לפני שהמשטר כפה בברוטליות את הוראותיו. החברים היהודים סולקו אחר כבוד מהוועד ומהארגון, וכתבי העת המקצועיים פיטרו את העורכים היהודים – שוב, בטרם נדרש הדבר על פי חוק. ראוי לציין בהקשר זה, כי היו פסיכולוגים זרים בעלי שם שנסחפו אף הם בטירוף הנאצי של הפסיכולוגיה הגרמנית. עם המעריצים הזרים ניתן למנות את גודוויין ווטסון

(Goodwin B. Watson) ואת צ'רלס ספירמן (Charles Spearman) הבריטי. האחרון נשאר חבר כבוד של הסתדרות הפסיכולוגים הגרמנית עד שנת 1939. הצטרפו אליהם גם פסיכולוגים מארצות שונות, ובהן שוודיה, הונגריה, המדינות הבלטיות ויוון.

התנהגותו ההרואית של וולפגנג קוהלר ראויה לפירוט כדוגמת נגד להתנהגות הפחדנית של עמיתיו. כזכור, קוהלר כיהן כמנהל המכון לפסיכולוגיה של ברלין, והיה עורכו הראשי של כתב העת *Psychologische Forschung*. קוהלר בידל עצמו מהמסטר הנאצי והביע התנגדות פומבית למדיניותו. כאשר חויבו המרצים באוניברסיטאות להתחיל כל שיעור בהצדעה לכבוד היטלר, הוא אמנם ציית, אך הבהיר מיד לסטודנטים שהוא ביצע פעולה המתחייבת ממשרתו, וכי זו אינה מבטאת הסכמה עם המשטר. בשנת 1933 פרסם קוהלר מכתב בעיתון ברלינאי, שבו גינה את פיטוריהם של אנשים שהיו לצנינים בעיני המשטר, ופירט את ההשפעה הרעה שנודעת למדיניות האנטישמית של המשטר. קוהלר סירב לפטר את קורט לוין (אשר שהה באותו זמן בארצות הברית), והגן גם על קרל דונקר (Karl Duncker), אוטו פון לאוונשטיין (Otto von Lauenstein), הדוויג פון רסטורף (Hedwig von Restorff) ואחרים, וסירב לפטרם מסיבות פוליטיות או גזעניות. יתר על כן, הוא נטל על עצמו להדריך תלמידי דוקטורט של מרצים יהודים שנאלצו לעזוב בחיפזון, ובין השאר הוא הדריך את תלמידיו של הפילוסוף הנס רייכנבך (Hans Reichenbach). קוהלר התפטר מתפקידו כבר בשנת 1933, אך בשל מעמדו הרם והמוניטין הבינלאומי שלו סירב המשטר לקבל את התפטרותו. לבסוף התרחש הדבר בשנת 1935.

קורותיהם של וולפגנג קוהלר ועמיתים ספורים אחרים מלמדות כי בשנים הראשונות של הרייך השלישי לא היה צורך להזדהות עם הרעיונות הגרועים ביותר של המשטר, לא נדרשו פעולות יוצאות מגדר הרגיל כדי להתנגד להם, והיה אפשר להמשיך להיות אדם הגון. הדבר מעמיד באור שלילי את ההתנהגות של מרבית הפסיכולוגים הגרמנים, שהביטוי הממסדי הבולט שלה היה התנהלותה של הסתדרות הפסיכולוגים הגרמנית.

במבט כללי, אין ספק כי המשטר "הצליח" במלאכתו: הרס הפסיכולוגיה הגרמנית המפוארת. עם סילוקה של תנועת הגשטלט מגרמניה ועם עזיבתם ההמונית של פסיכולוגים בולטים (דוגמת דויד כץ ואוטו זלץ), נותקה הפסיכולוגיה הגרמנית מהזרם המרכזי של המקצוע בעולם. יחלפו עוד עשרות שנים בטרם יתוקן הנזק, אם בכלל.

תיאור פרק נורא זה בתרבות האנושית בכלל, ובתולדות הפסיכולוגיה בפרט, לא יהיה שלם אם לא נציין עובדה מצערת נוספת. אחרי מלחמת העולם השנייה ותבוסת המשטר הנאצי הוקמה מחדש הסתדרות הפסיכולוגים הגרמנית. בקרב ממלאי התפקידים בה היו גם חברים רבים שהתפשרו על יושרתם ועל הגינותם בתקופה הנאצית. יתר על כן, בשנים 1953 ו-1954, עדיין כיהנו בוועד המרכזי חברים שרק שנים ספורות קודם לכן פרסמו חומר נאצי ואנטישמי מובהק. כעת נותר רק לקוות שהדור הצעיר של הפסיכולוגיה הגרמנית יסלק ממנה סופית את שרידי השיטה הנאצית.

גורלם של מדענים תחת המשטר הנאצי: המקרה הטרגי של אוטו זלץ

כאן ברצוננו לנצל את הבמה כדי להקים יד ושם לאחד הקורבנות, חלוץ החוקרים של תהליכי החשיבה, אוטו זלץ (Otto Selz, 1881–1943). זלץ נולד במינכן למשפחה יהודית מבוססת. הוא סיים בהצטיינות את לימודיו בבית הספר התיכון בעיר (Royal Ludwig Gymnasium) והמשיך, בהשפעת אביו, ללימודי משפטים במשך חמש השנים הבאות. אמנם הוא התקבל להסתדרות עורכי הדין, אך לא חדל להצטער על "חמש השנים האבודות הללו". יש חוקרים הסבורים כי היחסים ה"רשמיים" עם אביו מסבירים את הקשיים שחווה זלץ בקשירת יחסים אישיים קרובים. הוא מעולם לא התחתן.

לאחר שהשלים את הלימודים לתואר דוקטור לפילוסופיה באוניברסיטת מינכן, הקדיש זלץ את מיטב כישוריו לחקר תהליכי חשיבה אצל בני אדם. הוא עבר לעיר בון כדי להשתתף במחקרים ניסויים במעבדתו של אוסוולד קולפה (שעזב את וירצבורג וייסד מכון בבון), ושם גם הכיר את קרל בוהלר, שותפו של קולפה. המחקרים הללו הניבו את הספר החשוב הראשון של זלץ, "החוקים של חשיבה מסודרת: חקירה אמפירית" (*Über die Gesetze des geordneten Denkverlaufs: Eine experimentelle Untersuchung*), שיצא לאור בשנת 1913. למרות עבודתו המשותפת עם האבות המייסדים של אסכולת וירצבורג, זלץ לא הסכים עם חלק מהנחותיהם. כאמור (ראו פרק 8), אנשי וירצבורג עסקו בין השאר באינטרוספקציה מודרכת: כך, למשל, הנבדק נדרש להגיב במתן קטגוריית-על למילת הגירוי. לדוגמה, הנבדק הגיב למילת הגירוי "עיתון" בקטגוריה "פרסום" ולמילת הגירוי "חקלאי" בקטגוריה "בעל מקצוע". זלץ העניק לתוצאות של הניסויים הללו פירוש רחב הרבה יותר מהפירוש של חוקרי וירצבורג. לידו, הנבדקים פעלו במסגרת של סכמה מנטלית (schema – עיקרון מארגן שהדריך את מחשבתם). לדעתו, המערכת הקוגניטיבית יוצרת באופן אוטומטי זיקות בין רעיונות כך שהיא צופה מראש קשרים בין גירויים חדשים. זהו הבסיס, לדעתו של זלץ, להצלחה בפתרון בעיות. ההנחה בדבר חיים מנטליים עשירים העומדים ביסוד ההתנהגות תהפוך כעבור חמישים שנים ללב ליבה של המהפכה הקוגניטיבית.

זלץ נידון בספרות הפסיכולוגית בהקשרים של אסכולת וירצבורג ותנועת הגשטלט. אולם, לאמיתו של דבר, הוא נבדל משתייהן. הדגש ששם זלץ בפתרון בעיות, סכמות, תהליכי חשיבה ויצירתיות מבדיל אותו מתוכניות המחקר של אנשי וירצבורג. אשר לגשטלט, אף על פי שזלץ הכיר בחשיבותם של תהליכי חשיבה מורכבים, הוא לא הסכים עם טענת הפסיכולוגים של הגשטלט כי התפיסה מתבצעת באמצעות תהליכים המודרכים "מלמעלה-למטה" (top-down). זלץ אחז בגישה הפוכה המכונה בשם "מלמטה-למעלה" (bottom-up) להסבר תפיסה, ובמיוחד פתרון בעיות. הוא הרחיק לכת בעניין זה וטען

כי המערכת הקוגניטיבית פועלת כמערכת ביולוגית לכל דבר. ההתפתחויות המחקריות והתיאורטיות הללו נכללו בספר חשוב נוסף, "הפסיכולוגיה של חשיבה יצירתית וטעויות" (*Zur Psychologie des Produktiven Denkens und des Irrtums*), שיצא לאור בשנת 1922.

דרכו הייחודית של זלץ יצרה חיכוכים מקצועיים רבים עם עמיתים, בהם גאורג אליאס מולר, קרל בוהלה, נרְצִיס אַךְ וקורט קופקה. בכל העימותים האלה ניסה זלץ להימנע מהתקפות אישיות. הוא כתב לתלמידו, יוליוס באהֶלֶה (Julius Bahle), "אין זה משנה בעבורי כלל אם עבודתי תישאר קשורה בשמי; כל מה שחשוב לי שעבודת חיי עצמה תשרוד". ספק אם משאלתו של זלץ התמלאה כפי שביקש: עליית הנאצים לשלטון סיכנה הן את הישרדותו האישית והן את הישרדותה של עבודתו. מכל מקום, המריבות הרבות לא הקלו על זלץ למצוא משרה באקדמיה. לבסוף, הוא נענה להצעה לשמש כראש החוג לפילוסופיה, פסיכולוגיה ופדגוגיה במכון הגבוה למנהל עסקים במנהיים (Mannheim). זלץ נאלץ לשנות את נושאי מחקריו לנוכח אופיו היישומי של המכון. למרות המפנה הכפוי, איכות עבודתו לא נפגעה, והוא מונה לרקטור של המוסד בשנים 1929-1930. בתקופה זו גם העניק המוסד את הדוקטורט הראשון בפסיכולוגיה של החשיבה (ליווליוס באהלה, בתחום המוזיקה). תקופת הפריחה הזאת באה אל קיצה הברוטלי בשנת 1933 עם מינויו של היטלר לקנצלר גרמניה.

באביב של שנת 1933, הוציא משרד החינוך והתרבות הגרמני דרישה לפיטוריו של זלץ. באחת, נגדעה קריירה מקצועית מפוארת אך גם מטה לחמו של זלץ. יתר על כן, נאסר על חוקרים גרמנים לצטט עבודות של עמיתים יהודים, ובהן גם עבודותיו של זלץ. רבים מהפסיכולוגים שפוטרם בתקופה זו היגרו לארצות הברית (מיעוט קטן הגיע לארץ ישראל, ראו פרק 14). לעומת זאת, זלץ נסוג לחיים של צמצום במנהיים (אולי מחמת היעדר קשרים או מחמת קשרים רעועים עם עמיתים בתוך גרמניה ומחוץ לה; קופקה שכבר היגר לארצות הברית ניסה לעזור אך ללא הצלחה). מכיוון שהאפשרויות לבצע ניסויים הצטמצמו, התמקד זלץ בחקר תיאורטי של עולם התופעות (פנומנולוגיה). ברם, לאחר שנים ספורות, קיבלו חייו של זלץ מפנה טרגי עוד יותר.

כמה ימים לאחר הפוגרום המאורגן המכונה בשם "ליל הבדולח" (*Kristallnacht*), נאסר זלץ ונשלח למחנה הריכוז בדכאו. הוא שוחרר אחרי חמישה שבועות בתנאי שיעזוב את גרמניה. ואכן, במאי 1939 הוא היגר להולנד ומצא בית ועבודה באמסטרדם. השנתיים שבילה זלץ בגלות אמסטרדם היו מן השנים המאושרות בחייו. הוא הרצה בסמינר למורים של אמסטרדם ויצר קשרים עם חוקרים בחוג לפסיכולוגיה באוניברסיטה של העיר. קשר אמין במיוחד נוצר בין זלץ והפסיכולוג ואלוף השחמט הנודע אדריאן דה גרוט (*Adriaan de Groot, 1914-2006*). לאחר פלישת הנאצים להולנד, דחה זלץ הצעות מחברים למצוא מסתור בדירת מחבוא בנימוק שצלב הברזל שבו זכה במלחמת העולם הראשונה יגן עליו.

למרבה הצער, לא כך קרה. הוא נעצר שוב ביולי 1943 ונשלח תחילה למחנה המעבר וסטרבורק (Westerbork). הגלויה ששלח משם הייתה אות החיים האחרון ממנו. ב־24 באוגוסט הועלה זלץ לרכבת בדרכו לאושוויץ. לא ידוע אם הוא מת כבר בדרך ממחנק או מתשישות או בתא הגזים שציפה לו בסוף המסע.

כיצד אפשר לסכם את מסכת חייו, את פועלו ואת מורשתו של זלץ? אמנם הנאצים הצליחו במזימתם לרצוח את האיש זלץ, אך לא הצליחו במזימתם לרצוח את המדע שלו. אי־אפשר להרוג רעיון, ועל כן הצלחתם של הנאצים בהשכחת מפעלו של זלץ הייתה זמנית בלבד. אמנם שמו של אוטו זלץ נעדר מהספרים שעסקו בתולדות הפסיכולוגיה במאה העשרים (הוא הוזכר במשורה רק בפרסומים שעסקו בחשיבה), אך כל זה השתנה לאחרונה. עבודות דוקטור בגרמניה מוקדשות לדיון במחקריו של זלץ, כתביו מתורגמים לאנגלית (לרבות כאלה שהתגלו רק עכשיו) וכרכים ערוכים של כתביו מופיעים בשכחות רבה. ייתכן שתחילתו של הגל הגדול הנוכחי נרשמה בספר, "אוטו זלץ: תרומתו לפסיכולוגיה" (Nico Frijda) בשנת 1981 לציון יום הולדתו של זלץ.

כיום, זלץ זוכה להכרה כדמות חשובה בקרב החלוצים של הרעיון הקוגניטיבי – חמישים שנה לפני התרחשותה של המהפכה הקוגניטיבית. המהפכה קשורה בשמם של החוקרים ג'ורג' מילר ונועם חומסקי, אבל עכשיו גם שמו של זלץ נמנה עם הענקים הללו. הפריחה של מדעי המחשב עוררה עניין מחודש במחקריו של זלץ. אנשי ה"בינה המלאכותית" שאפו ללמד מחשבים לפתור בעיות כמו בני אדם. אך כיצד פותרים בני אדם בעיות? גילוי עבודותיו של זלץ מחדש הועיל לחוקרים אלה בהעניקו להם כלי הדרכה טוב להתקדמות בתחום החשוב של בינה מלאכותית (לסקירה עדכנית על חייו וחלק מתרומותיו של זלץ, ראו Hark ter, M., 2010).

הרס הפסיכולוגיה במשטרים רודניים: ברית המועצות

למדענים הרוסים היו הישגים גדולים בתקופת הינקות של הפסיכולוגיה. חוקרים רוסים דוגמת שכנוב, בכטרב ופבלוב הניחו את היסודות לפסיכולוגיה מדעית אובייקטיבית אשר הקדימה את האסכולה ההתנהגותנית האמריקנית. ג'ון ווטסון, המנהיג של התנועה ההתנהגותנית בארצות הברית, הושפע עמוקות מהכלים שפותחו במסגרת הפסיכולוגיה המחקרית ברוסיה, וייבא רבים מהם לארצות הברית. בפרט, הוא השתמש בהתניה פבלוביאנית כמודל של למידה התנהגותנית (ובכך הפך את פבלוב ל"כוכב בין־לאומי"). אלא שהפסיכולוגיה המתקדמת הזאת נגדעה באחת עם ניצחון הבולשביקים במהפכה

שהתחוללה ברוסיה בסוף העשור השני של המאה העשרים. פגיעתה של הדיקטטורה הסובייטית שקמה במדינה זו בפסיכולוגיה הייתה קשה ביותר. אנשי אקדמיה מעולים, אשר פעלו בקדמת הבמה של המחקר הפסיכולוגי, נחשדו בחוסר נאמנות למשטר החדש, ורבים מהם פוטרו ממשרותיהם, הוגלו למקומות מרוחקים ברחבי המדינה הענקית, או נשלחו למחנות לחינוך מחדש. לנין קבע ככלל, שאנשי אקדמיה אשר רכשו את השכלתם והתחנכו טרם המהפכה הבולשביקית חייבים לעבור חינוך מחדש על מנת להתקבל חזרה לעבודה. המעטים שזכו בכך היו בני מזל. אשר לפסיכולוגים האקדמיים, רובם ככולם נפלו קורבן למשפטים מבוים, נידונו לשנות מאסר ארוכות, או נשלחו ללא משפט לאחד ממחנות העבודה ("גולאגים") הרבים הידועים לשמצה בברית המועצות.

המפלגה קובעת מהי האמת הפסיכולוגית

הפגיעה במקצוע התבטאה לא רק ברדיפת המדענים המובילים אלא גם בחבלה במחקר בכללותו, וזה אכן ניזוק אנושות. כל מאמר שהתקבל לפרסום היה חייב להתאים בתוכנו לרעיונותיו של המשטר, לבטא הכרה בתוקף של המודל החברתי של מרקס ולנין, ולצטט לפחות מקור אחד ממשנתם. אם כן, המפלגה הקומוניסטית נטלה על עצמה את התפקיד להחליט מה היא האמת המדעית בפסיכולוגיה, וכך הפכה הפסיכולוגיה המרקסיסטית לפסיכולוגיה היחידה שיכולה לפעול בברית המועצות. המשטר הקומוניסטי לא הסתפק בכך. גם כתבי עת מקצועיים בפסיכולוגיה החלו להיסגר בהדרגה, עד שלא נותרו עוד כאלה במשטר הסובייטי. כתבי העת היחידים שהכילו תוכן פסיכולוגי מינימלי היו אלה שעסקו בהוראה ובפדגוגיה.

בידוד מדעי כפוי

פגיעה חמורה אחרת בהתפתחות המקצוע נגרמה עקב ניתוקם המוחלט של הפסיכולוגים הרוסים מהזרם המרכזי של המחקר הפסיכולוגי בארצות הברית ובאירופה. פסיכולוגים מברית המועצות לא הורשו לצאת מגבולות המדינה, וממילא לא יכלו להשתתף בכנסים מדעיים. מנגד, פסיכולוגים מהמערב לא הורשו להיכנס לברית המועצות, ואם בכל זאת נכנסו, לא הורשו להיפגש עם עמיתיהם. הסברנו בספר זה (ראו למשל פרק 1 או פרק 8) את אופיו החברתי של המפעל המדעי. המשטר הסובייטי חיבל במרכיב זה כדי לגרום הלכה למעשה למותו של מדע הפסיכולוגיה בברית המועצות. למותר לציין כי חל איסור גם על ייבוא כתבי עת פסיכולוגיים שהופיעו ברחבי העולם, שלא לדבר על עצם הקריאה בהם. די היה בקבלת כתב עת כזה כמתנה שנשלחה מארצות חוץ כדי "לזפות" את הנמען בחקירה נמרצת מטעם המשטרה החשאית. התוצאה הייתה עלולה להיות פיטורים או הגליה, במקרה הטוב. אפשר לומר שפגיעתו של המשטר הסובייטי בפסיכולוגיה הרוסית

הייתה קשה אפילו יותר מפגיעתו של המשטר הנאצי בפסיכולוגיה הגרמנית. המשטר הסובייטי הגיע אל קיצו בסוף 1991, אבל הפסיכולוגיה בתחומי המדינה שחזרה מאז לשמה ההיסטורי, רוסיה, עדיין לא התאוששה ממכת המוות הלניניסטית-סטליניסטית.

גורלם של מדענים תחת הרודנות הסטליניסטית: מותו הטרגי של ולדימיר בכטרב

ההיסטוריה של הזוועות שהיו מנת חלקם של מדענים שחיו במשטר האימים של הרודנות הסטליניסטית מתועדת היטב. למעלה התייחסנו באופן כללי לגורלם של הפסיכולוגים במשטר זה. אולם אין בכוחו של תיאור כללי כדי להמחיש את גודל הזוועות. רק מעקב אחר גורלו של יחיד יכול לעשות זאת, כדברי האמרה המיוחסת לסטלין: "מותם של רבים זו סטטיסטיקה; מותו של יחיד זו טרגדיה". וכך, היחיד שנתמקד בקורותיו הוא ולדימיר מיכאלוביץ' בכטרב. דנו כבר בתרומותיו החלוציות של בכטרב למדע הפסיכולוגיה הצעיר בשלהי המאה התשע-עשרה (ראו פרק 10). עכשיו נתייחס לגורלו האישי, ובמיוחד לסופו המר.

בכטרב ידוע בפסיכולוגיה בזכות תרומתו לכינון הפסיכולוגיה האובייקטיבית ברוסיה, ובעקיפין לכינונה של ההתנהגותנות בארצות הברית. אולם עיקר תרומותיו של בכטרב היו בתחומי הרפואה והפיזיולוגיה. כמה מחלות ותסמינים מוחיים קרויים על שמו, וכן גם מבנים אנטומיים במוח. בכטרב חיבר יותר מ-700 מאמרים מדעיים ועשרה ספרים. הוא היה עורך-מייסד של כמה כתבי עת, ובהם כתב העת המוביל בניירולוגיה ובפסיכולוגיה ניסויית, *Review of Psychiatry Neurology and Experimental Psychology*. הוא ייסד את המכון לפסיכונירולוגיה בסנט פטרסבורג בשנת 1907, אשר החל לשאת את שמו משנת 1925. המוניטין של בכטרב גדל בהתמדה והוא נחשב לרופא-ניירולוג הבכיר ביותר בברית המועצות ולחוקר מוח מוביל בעולם כולו. אין זה מפתיע שבכטרב היה מהמומחים הבודדים שנקראו למיטתו של לנין הגוסס. אין ספק כי בכטרב היה בשיא כוחו המקצועי בגיל 70, בשנת 1927. בחודש דצמבר של שנה זו נערך במוסקבה הכנס הראשון של הניירולוגים והפסיכיאטרים של רוסיה הסובייטית שיזם בכטרב. באופן טבעי, שימש בכטרב נשיא הכבוד של הכנס. אנחנו נתמקד באירועים המשמעותיים שהתרחשו זמן קצר לפני תחילת הכנס ובימים הראשונים במהלכו.

בכטרב תכנן לצאת מסנט פטרסבורג (אז לנינגרד) לכנס במוסקבה, אך טרם צאתו קיבל מברק בהול שבו התבקש לבוא למרכז הרפואי של הקרמלין כדי לבדוק מנהיג חשוב. בכטרב אכן נסע לקרמלין כדי לערוך בדיקה רפואית ליוזף סטלין. הוא התעכב מעט בדרכו לכנס, וכאשר עמיתים שאלוהו לפשר האיחור, השיב בכטרב: "בדקתי עכשיו פרנואיד עם יד קצרה ויבשה". מכאן התגלגלו האירועים במהירות. בהפסקה של הצגת תיאטרון שבה נכח בכטרב בערב, התיידדו איתו שני צעירים לא מוכרים שהזמינו אותו לארוחה קלה

במזנון. עוד באותו ערב הוא החל להרגיש רע ולמחרת בבוקר הידרדר מצבו במהירות. בכטרב הקיא ללא הפסקה ואיבד דם רב. הרופאים שהוזעקו למיטתו התקשו לאבחן את המחלה; בין היתר הופיעו שני רופאים צעירים שלא הוזמנו ולא היו מוכרים לאיש. המצב החמיר עוד יותר ובכטרב מת למחרת. זמן קצר ביותר לאחר המוות, התייצבו בדירה נושאי משרות בכירים ממשד הבריאות (יש האומרים, שר הבריאות בעצמו) ודרשו לשמר את מוחו של בכטרב למען המדע. וכך, בתוך פחות מרבע שעה נותק הראש מהגוף, והמוח הושם בתוך צנצנת. הלוויה נערכה למחרת בנוכחות מצומצמת של בני המשפחה וכמה נושאי תפקידים רשמיים. הקבר נעלם באופן מסתורי כעבור ימים אחדים, והמוסד בלנינגרד שבראשו עמד בכטרב נסגר כעבור זמן קצר. משפחתו הוגלתה למחנות עבודה במחוזות רחוקים. שמו של בכטרב הועלם באופן יזום, וספריו ומאמריו נאסרו לקריאה ולציטוט ולא פורסמו עוד. שמו ומפעלו של בכטרב זכו לטיהור רק כעבור עשרות שנים. הישגיו זכו שוב להכרת הכלל וכתביו הוצאו לאור מחדש. קברו אותר ופסל בדמותו מוצב בבית קברות בסנט פטרסבורג.

ספרות מחקרית רבה מוקדשת כיום לסיפור מותו של בכטרב (ראו Kesselring, 2011; Lerner, Margolin & Witztum, 2005). רוב החוקרים סבורים כי דבריו של בכטרב על החולה בעל "היד הקצרה והיבשה" הודלפו לאוזני סטלין, וזו הסיבה להרעלתו. אנחנו מעמידים בסימן שאלה את ההסבר הזה. תחילה, ראוי לציין כי סטלין אכן סבל מדפורמציה בידו השמאלית. כן ידוע גם כי סטלין היה פרנואיד קיצוני. אך האם היה צורך בהלשנה לסטלין כדי לגרום להשתלשלות האירועים הטרגית? לא בטוח כלל וכלל! די היה בכל מגע ישיר עם הרודן כדי שהאיש יסתכן בהגליה או במוות. לא מן הנמנע שבכטרב היה בן מוות לאחר הבדיקה גם בלי לומר דבר. עצם העובדה שהוא בדק את סטלין הספיקה כדי לחרוץ את גורלו. הטרגדיה נובעת גם מעצם העובדה שבכטרב לא יכול היה להתחמק מהמפגש עם סטלין: מברק הזמנה מהקרמלין נחשב כפקודה שהכול חייבים לציית לה. הנה אפוא אתגר לקוראים: האם אתם יכולים להעלות בדעתכם דרך כלשהי שבה יכול היה בכטרב לחמוק מגורלו?

שני יחידי סגולה: ויגוצקי ולוריא

מפליא הדבר, שעל רקע מצב עגום זה הצליחו בכל זאת לצמוח חוקרים מעטים שגברו על המגבלות וזכו להכרה בין־לאומית. אחד החוקרים הללו היה לב ויגוצקי (Lev Vygotsky, 1896–1934). הוא הציב אתגר לפני הפסיכולוגים ההתנהגותנים שפעלו בברית המועצות, ואשר דעותיהם עלו בקנה אחד עם האידיאולוגיה של המשטר הסובייטי. ויגוצקי טען, בניגוד לתורה המרקסיסטית החומרית, כי לא ניתן להתעלם מתפקידה של התודעה בלמידה ובחשיבה. הוא הציע שיטות ניסוייות לחקירת תהליכים מנטליים גבוהים. הוא הצליח לזהות את השלבים הרצופים בהתפתחות הקוגניטיבית של ילדים, ועבודותיו השפיעו באופן עמוק על תחום הפסיכולוגיה החינוכית במדינתו ובשאר חלקי

העולם. תלמידו של ויגוצקי, אלכסנדר לוריא (Alexander Luria, 1902–1977), התעניין אף הוא בשפה ובתודעה אך הרחיב את השיטות גם לחקירתה של ההתנהגות המוטורית. לוריא נהפך לחלוץ ברישומים אלקטרו-פיזיולוגיים, ובהם קצב הלב, קצב הנשימה והמוליכות החשמלית של העור, והוא נחשב לאחד מאבות "מכונת האמת" המודרנית. בתחום ההתפתחות השכלית, הראו ויגוצקי ולוריא כיצד סביבה עתירת גירויים מאיצה תהליכים פסיכולוגיים חיוניים.

לב ויגוצקי (1896–1934)

למרות הצלחתם, לוריא וויגוצקי לא חמקו אף הם מפגיעתו של המשטר. רבים ממחקריהם הושאו ומאמרים שלהם הוחרמו בידי המשטר, כך שרבים מהמצאים לא פורסמו במשך עשרות שנים. למרות הקשיים, השניים הצליחו להעמיד דור שלם של פסיכולוגים צעירים ומוכשרים. אחת התלמידות המוצלחות ביותר הייתה בלומה זייגרניק אשר זכתה להנחה בפסיכולוגיה דרך "תופעת זייגרניק", שעל פיה אנשים נוטים לזכור משימות לא-גמורות טוב יותר משימות שהושלמו. חלק ממחקר פורץ דרך זה נערך כזכור עם קורט לוין בברלין (ראו פרק 8). חדר עבודתה של בלומה זייגרניק עדיין נשמר בחוג לפסיכולוגיה באוניברסיטת מוסקבה, שם עבדה.

לסיכום, מסך הברזל שהוריד המשטר הסובייטי פגע פגיעה אנושה בפסיכולוגיה. פגיעה דומה הייתה גם בכל שאר המדעים, למעט פיזיקה ומתמטיקה. רק בשני המקצועות

הללו הורשו המדענים לקרוא כתבי עת מקצועיים בין־לאומיים, ואף להשתתף בכנסים בין־לאומיים. הסיבה לכך הייתה ברורה: המשטר היה זקוק להישגים טכנולוגיים, ומקצועות אלה יכלו לתרום להם רבות. מצב דומה שרר בעת העתיקה באתונה, לפני יותר מאלפיים שנה, כאשר אפלטון הקים את האקדמיה שלו. יש חוקרים הסבורים כי ההתמקדות במתמטיקה באקדמיה של אפלטון נבעה מאותם אילוצים שלהם היינו עדים בברית המועצות. עם זאת, המשטר הסובייטי היה זקוק "למדענים גיבורים" גם באותם מקצועות שבפועל הוא הכחיד, ולכן פבלוב הועלה לדרגת "קדוש" מדעי עשרות שנים אחרי מותו; מקום יישוב נקרא על שמו, ואסור היה לחלוק על שום היבט במחקריו. כך, למשל, בשנת 1950 התכנסה האקדמיה המדעית של ברית המועצות לישיבה משותפת עם ההסתדרות הרפואית של המדינה, בפקודתו הישירה של יוזף סטלין. כל זאת על מנת להדגיש את חשיבותו העליונה של פבלוב. כל הדיונים בכנס הוקדשו לליבון תורותיו של פבלוב. הפבלוביזציה של הפסיכולוגיה הסובייטית תרמה עוד יותר לניוון המקצוע. לאחר מלחמת העולם השנייה התרחבה הפגיעה בפסיכולוגיה גם לכל הארצות שנכללו באזור ההשפעה הסובייטית. עקב כך נדונה הפסיכולוגיה בארצות כמו הונגריה, בולגריה, פולין או רומניה לניוון הדרגתי, ממש כפי שאירע בפסיכולוגיה הסובייטית. המדיניות של ניתוק מהמערב יושמה בחומרה גם בארצות הלוויין הללו, וכך בעצם חדל מקצוע הפסיכולוגיה להתקיים במחצית משטחה של יבשת אירופה. רק בשנים האחרונות ניכרת התאוששות בפעילות הפסיכולוגית בארצות מזרח אירופה וברוסיה, אך הנזק טרם תוקן כליל.

אפליה על רקע מגדרי

דעות קדומות נגד נשים, סילוקן מעמדות כוח והשפעה ומניעת האפשרות לרכישת השכלה – כל אלה היו קיימים לכל אורך ההיסטוריה. הפסיכולוגיה אף היא לא נמלטה מסוג זה של אפליה. גם בתקופה המודרנית נתקלו נשים במחסומים בלתי־עבירים כמעט כאשר ניסו להתקבל ללימודים באקדמיה. הן לא התקבלו לתוכניות לימודים לתארים גבוהים, ונמנעה מהן כליל הגישה למשרות אקדמיות. אותן נשים ספורות אשר בכל זאת מונו למשרות כאלה קיבלו שכר נמוך מזה של עמיתיהן הגברים, והתקשו עד מאוד לזכות בקידום ולקבל קביעות. במשך תקופה ארוכה התפקידים היחידים באקדמיה האמריקנית שהיו פתוחים בפני נשים הצטמצמו למשרות הוראה במכללות נשים. באופן כללי, למכללות אלה היו תקציבי מחקר מצומצמים, הן לא היו מצוידות במעבדות מתקדמות, וברבות מהן לא היו כלל תוכניות לימודים לתלמידי מחקר. האירוניה היא שאפילו במכללות של נשים התקיימה אפליה נוספת נגד נשים נשואות – חתונה, היריון וילדים חרצו פעמים רבות את גורלה של האישה לפרידה מהאקדמיה.

אלינור גיבסון, אליס ג'יימס ומארי קלקינס: קורבנות אינדיבידואליים של אפליה מגדרית

אפליה זו, בעצם כמו כל אפליה, עלתה לאקדמיה בהפסד של מוחות מבריקים שהיו עשויים להעשיר את הידע הפסיכולוגי. כך, למשל, אלינור גיבסון (1910–2002), פסיכולוגית דגולה של ההתפתחות ושל הלמידה התפיסתית, זכתה בתוארי כבוד ובמדליות מהסתדרות הפסיכולוגים האמריקנית. ברם, כאשר היא ניסתה להתקבל לאוניברסיטת ייל בשנת 1930, היא לא הורשתה להשתמש במעבדות מחקר חשובות או להשתתף בסמינרים על הפסיכולוגיה של פרויד. באותה תקופה לא הורשו נשים להשתמש בספריות של תלמידי המחקר או לבקר בקפיטריות; אלה גם אלה היו נחלתם של הסטודנטים הגברים בלבד. מקרה טרגי יותר היה זה של אליס ג'יימס (1848–1892), אחותם הצעירה של ויליאם והנרי ג'יימס. אליס הייתה בעלת אינטליגנציה גבוהה, יש אומרים ברמה של גאון, ועל כל פנים לא פחותה מזו של אחיה המפורסמים. משלא הורשתה לממש את יכולותיה באמצעות לימודים באוניברסיטה, היא נקלעה למעין "גטו רוחני", וייתכן כי התסכול שנוצר אצלה עקב כך תרם לדיכאונותיה, לאחר מכן למחלת הנפש שלה, ולבסוף – למותה בטרם עת.

זכור גם סיפורה של מארי ויטון קלקינס, אשר ברבות הימים כיהנה כנשיאה הראשונה של הסתדרות הפסיכולוגים האמריקנית, ולאחר מכן כנשיאה הראשונה של הסתדרות הפילוסופים האמריקנית (ראו פרק 9). על אף שקהילת הפסיכולוגים בארצות הברית הכירה ביכולותיה האינטלקטואליות של קלקינס, סירבה אוניברסיטת הרווארד בעקשנות לקבלה ללימודים. כאשר אושרה, בקשיים רבים, השתתפותה בקורס יחיד של פרופסור ג'יימס, עזבו התלמידים הזכרים את הקורס. קלקינס המשיכה במחקר ובלימודים בהדרכתם של פרופסור ג'יימס ופרופסור מונסטרברג, אולם הרווארד מעולם לא הכירה בה רשמית כבוגרת האוניברסיטה. הדבר לא השתנה גם לאחר שהיא עמדה בהצטיינות בכל החובות הדרושים. התנהגותה של אוניברסיטת הרווארד נראית תמוהה גם לאור הקריירה המפוארת של קלקינס בהמשך: היא פרסמה ארבעה ספרים ו-105 מאמרי מחקר (68 בפסיכולוגיה ו-37 בפילוסופיה). מקרה זה מעיד כאלף עדים על הקשיים העצומים שניצבו בפני נשים שביקשו להתקבל ללימודים אקדמיים בפסיכולוגיה, קשיים שלא פסחו גם על התלמידות המוכשרות ביותר.

סיפור ידוע אחר בהקשר זה נוגע לפסיכולוג הידוע אדוארד טיצי'נר (ראו פרק 8). כזכור, טיצי'נר היה תלמידו הבכיר של וונדט שהיגר לארצות הברית והפך שם, באופן טבעי למדי, למנהיגה הבלתי-מוצאה של הפסיכולוגיה בעולם החדש. בין השאר הקים טיצי'נר את ארגון הפסיכולוגים האקספרימנטליים, ארגון יוקרתי וסלקטיבי הקיים גם כיום. אולם, טיצי'נר אסר במפגיע על נשים להיות חברות בארגון המוביל של הפסיכולוגיה הניסויית האמריקנית. כאשר נדרש להסביר את דחיקת רגליהן של הנשים, הוא השמיע תירוצים

עלובים; הוא לא נרתע אפילו מלטעון, שעשן הסיגריות הרב המצטבר במפגשי הארגון אינו מתאים לנשים. עם זאת, טיצי'נר הסכים להדריך נשים שלמדו לתוארי דוקטור, ומחצית מתריסר הסטודנטים הראשונים שלו היו נשים.

פסיכולוגיה ונשים: ליברליות יחסית ופירוט השלבים בהשתלבות הנשים במקצוע

במבט היסטורי מקיף ניתן לומר כי הפסיכולוגיה האמריקנית הממוסדת הייתה ליברלית ביחסה לנשים יותר מהיחס שלו זכו נשים במרבית המקצועות האקדמיים האחרים. כבר בתחילת המאה העשרים פעלו עשרים נשים בעלות תואר דוקטור בתחום הפסיכולוגיה. באותה תקופה כיהנו שתי נשים כנשיאות של הסתדרות הפסיכולוגים האמריקנית. בשנת 1941 כבר היו בארצות הברית יותר מאלף נשים בעלות תואר דוקטור, רבע מכלל הפסיכולוגים בעלי תואר זה. לשם השוואה, ארגון עורכי הדין האמריקני הצליח למנות נשיאה ראשונה רק בשנת 1995.

סגירתם של שערי האקדמיה בפני נשים מפריכה את המיתוס בדבר היותה של הפסיכולוגיה מפעל קוגניטיבי-עיוני בלבד. הסיבה הטריטוריאלי של היעדר גישה למפעל המחקרי מנעה הישגים מדעיים פוטנציאליים במהלך ההיסטוריה. במילים אחרות, הצלחה במדע אינה תלויה באופן בלעדי ביכולותיהם של חוקרים יחידים סגולה. מאפיינים כמו מוצא אתני, מגדר ומעמד חברתי עשויים להיות בעלי השפעה מכרעת על שתי סוגיות מפתח: מי יצליח במדע, ואיזה מדע ייווצר. חוקרת לימודי הנשים והמגדר, סו רוטר (Sue Rosser, נ' 1947), פיתחה מודל המתאר את ההתפתחות של מעורבות נשים במפעל המדעי, ובמיוחד בתחום הפסיכולוגיה (Rosser, 1988; 1997). נסקור בקצרה את ששת השלבים שמציעה רוטר לתיאור מעורבות של נשים במדע.

1. **היעדרן של נשים כלל אינו מורגש.** מדענים פעילים בתחום אוחזים בדעה כי המדע הוא אובייקטיבי לחלוטין ועיוור למגדר.
2. **הכרה בעובדה כי רוב המדענים הם גברים, ועל כן הפסיכולוגיה שהם יוצרים עלולה להיות מוטה לכיוון של נקודת מבט גברית.** מופיעה ההכרה כי קיים תת-ייצוג של נשים בתחום מסוים ועקב כך, לפחות אחדים מהפעילים בתחום סבורים כי התיאוריות עלולות להיות מוטות לכיוון של השקפה גברית.
3. **זיהוי המחסומים השונים אשר מונעים מנשים לפעול בתחום המדע.** מתחילה פעילות מחקרית המצביעה על כך שנשים הן יוצאות דופן במדע ונתקלות בבעיות הקשורות במישרין למגדר שלהן. בעקבות זאת עולות שאלות המטילות ספק באופי הניטרלי ונטול הערכים של המחקר המדעי.
4. **חיפוש פעיל אחר נשים מדעניות ותרומותיהן למדע.** משתרשת ההכרה כי היו בעבר נשים בעלות נוכחות במדע, ונעשים מאמצים לאתר אותן ולהכיר את תרומותיהן.

5. **קיום פעילות מדעית שמבצעות נשים פמיניסטיות.** נעשה מאמץ לשלב נשים ביחידות המחקר ועוד יותר מכך, יש ניסיון לכלול השקפות פמיניסטיות בעת עריכת המחקר. המחקר הפסיכולוגי נהפך עקב כך ל"יחסי" יותר, מתוך הכרה בקיומם של הבדלים מגדריים, תרבותיים והיסטוריים.
6. **מדע הפסיכולוגיה מוגדר מחדש ונבנה באופן שיהיה פתוח להשקפות שלא היה להן חלק ונחלה בו בעבר.** מדע הפסיכולוגיה מתמודד בהצלחה עם שילוב הנשים במדע, הננה מהשפעתן העצומה, ויוצא נשכר מהגיוון שהוחל ביחידות המחקר.

למותר לציין, אפליה רשמית וגלויה נגד נשים באקדמיה לא קיימת עוד. אולם אין להתכחש לקיומה של אפליה סמויה בצורות שונות. פגיעתה של זו קשה במיוחד אצל נשים נשואות ובעלות משפחה.

אפליה עקב צבע עור המעיד על מוצא אתני

כזכור, אפליה על רקע אתני לא פסחה אף היא על הפסיכולוגיה. אפשר לכלול בקטגוריה זו גם את האנטישמיות שסקרנו בתחילת הפרק. קבוצה אתנית אחרת שסבלה מאפליה ממושכת ורצופה היא זו שמוצאה אפריקני או אפרו-אמריקני. כצפוי, היה קל יותר להפלות אנשים בעלי עור כהה מאשר יהודים, שהרי בדומה לנשים הדבר גלוי לעין, ואין צורך בכל אמצעי בירור ובדיקה. ואכן, האפליה נגד שחורים באקדמיה האמריקנית הייתה חריפה וקיצונית. בעוד יהודים מעטים הצליחו "להערים" על בוני המחסומים ו"להסתנן" אל תוך האקדמיה (כאמור, באמצעות תחבולות כמו שינוי שמם או אזור מגורים), דרכים אלו לא היו זמינות לשחורים. הם לא יכלו להימלט ממוצאם ומהאפליה שמוצא זה גרר.

עד שנות החמישים של המאה העשרים, לא העלו כלל פרנסי אוניברסיטאות העילית בארצות הברית (ובכלל זה אוניברסיטאות המדינה) בדעתם לקבל תלמידים שחורים לשורותיהם. מדענים שחורים הופיעו רק ביצירות של מדע בדיוני. הפתרון נמצא בדמות מכללות לאוכלוסייה השחורה, ואלה הציעו תוכניות לתואר ראשון בפסיכולוגיה. כעבור זמן, היו אוניברסיטאות שהציעו לימודים לתואר שלישי לתלמידים שחורים. אחת הראשונות הייתה אוניברסיטת האוורד (Howard University) שבווינגטון הבירה. היא נודעה בכינוי "הרווארד השחורה". למרות ההתפתחויות הללו, מספר מועט של תלמידים שחורים סיימו את התואר השלישי. נתונים סטטיסטיים שנאספו בשנת 1970 העלו כי בתקופה נתונה, שבמהלכה זכו קרוב ל-4,000 סטודנטים לבנים בתואר דוקטור לפסיכולוגיה, זכו בתואר כזה רק ארבעים סטודנטים שחורים. כאשר החלו סטודנטים שחורים להירשם לאוניברסיטאות יוקרה "של לבנים" (בעקבות תהליכי חקיקה פדרליים), הם עדיין נתקלו במחסומים רבים. סטודנטים לבנים נמנעו מיצירת קשרים חברתיים

איתם, ובחדרי האוכל של מכללות רבות נוצר מצב שסטודנט שחור ישב בשולחן לבדו (לכל היותר, לצד מספר קטן של סטודנטים שהיו מוכנים לאכול בחברתו). ריבוי המכללות והאוניברסיטאות שבהן היה רוב של סטודנטים שחורים לא הקל על המצב, משום שהן היו עניות יותר מהמוסדות שבהן היה רוב מוחלט ללבנים. ברבות מהמכללות השחורות היו הספריות דלות בספרים, המעבדות לא מצוידות, המתקנים מיושנים, והמימון למחקר היה מצומצם ביותר.

בני הזוג קלארק: דרך חתתים ותסכול

אחד המדענים השחורים שהצליחו לפרוץ את תקרת הזכוכית של הגזע היה קנת' קלארק (Kenneth B. Clark, 1914–2005). הוא היה התלמיד השחור הראשון שזכה בתואר דוקטור באוניברסיטת קולומביה, והיה הפרופסור הראשון שכיהן ברשת המכללות העירוניות של ניו יורק. דרכו להישגים אלה הייתה רצופת קשיים. הוא היה בוגר של אוניברסיטת האוורד בווינגטון, עיר שבה לא הורשה להיכנס למרבית המסעדות. מאותה סיבה הוא לא התקבל ללימודים באוניברסיטת קורנל (Cornell). למרות הצלחתו הגדולה בסופה של הדרך, נותר קלארק פסימי לגבי שילוב שחורים באקדמיה. מבחינה פסיכולוגית, מעניינת השקפתו על חייו־שלו: הוא תיאר אותם כ"שורה של כישלונות" (ראו Clark, 1989).

קנת' קלארק (1914–2005)
ומאמי פיפס קלארק (1917–1983)

אין צורך לציין כי נשים שחורות סבלו מאפליה כפולה. כך, אשתו של קלארק, מאמי פיפס קלארק (Mamie Phipps Clark, 1917–1983), זכתה אף היא בתואר דוקטור באוניברסיטת קולומביה, אך סבלה לאחר מכן מאפליה גזעית ומגדרית. כעבור זמן כתבה,

כי אישה שחורה בעלת תואר דוקטור נחשבה לאבנומליה בניו יורק של שנות הארבעים במאה הקודמת. בפועל, קלארק לא הצליחה להתקבל לשום משרה אקדמית, ונאלצה לעבוד לבסוף במשרה נטולת חשיבות במכון מחקר פרטי.

קבלת תואר דוקטור הייתה לפעמים רק התחנה הראשונה במסלול הייסורים שנאלצו בוגרים שחורים לעבור. אוניברסיטאות מעטות בלבד היו מוכנות לקלוט שחורים כחברי סגל, וגם בשוק הפרטי הייתה רתיעה מהם. כצפוי, בוגרות שחורות נתקלו במחסומים הגבוהים ביותר. מצב זה החל להשתפר בעשורים האחרונים, אך האפליה טרם תוקנה במלואה. בחמישים השנים האחרונות נחלצה הסתדרות הפסיכולוגים האמריקנית למלחמה יזומה באפליה נגד שחורים. ההסתדרות מעודדת גיוון בקבלה לעבודה, ואף ממליצה על יישום תוכניות לאפליה מתקנת בעבור מיעוטים אתניים. ההישגים שהניבו יוזמות אלה אינם מבוטלים, אך גם כיום שחורים מהווים פחות מחמישה אחוזים ממקבלי תואר דוקטור בארצות הברית כולה.

התפתחות מעודדת אחרת הייתה הקמתה של "הסתדרות הפסיכולוגים השחורים" (The Association of Black Psychologists, ABPsi). בכנס השנתי של הסתדרות הפסיכולוגים האמריקנית בשנת 1968 מחו חברים שחורים על כך שהארגון לא השכיל לטפל בבעיות של החברים השחורים. התסכול הזה הוביל להקמתה של הסתדרות פסיכולוגית ייחודית לשחורים. ארגון זה תרם תרומות ייחודיות לשינוי העמדות כלפי מיעוטים בכלל ושחורים בפרט. למרות כל המאמצים, אפילו בימים אלה מחסומים רבים ניצבים כנראה בפני פסיכולוגים שחורים. בסקר שנערך בקרב חברי הסתדרות הפסיכולוגים האמריקנית, 1.7 אחוזים בלבד זיהו את עצמם כשחורים, אחוז הנופל באופן משמעותי משיעור השחורים באוכלוסייה הכללית.

חריגות מוסריות: הטעיית נבדקים וחשיפתם לתפעולים קיצוניים

סוגיות אתיות רבות משותפות לפסיכולוגיה ולרפואה. כמו הרופא, כך גם המטפל הקליני מחויב בסודיות לגבי כל מידע הכרוך בטיפול, לרבות עצם קיומו. כן מחויב המטפל לדאוג לרווחתו של המטופל, וחובתו הראשונה במעלה היא להימנע מגרימת נזק למטופל. עקרונות משותפים נוספים כלולים בקוד האתי של "הסתדרות הפסיכולוגים בישראל" (אשר מיישם עקרונות המקובלים בשאר חלקי העולם המערבי). ברם, קיימת קבוצה של בעיות מוסריות המיוחדת לפסיכולוגיה, כיוון שמדובר במדע אמפירי. אחת הבעיות הבולטות היא הטעייתם של נבדקים, והכללתם של "תפעולים קיצוניים" (high-impact manipulations) המאפיינים רבים מהניסויים בתחום.

שלושה מקרים מפורסמים של הטעיית נבדקים ותפעולים קיצוניים: אש, מילגרם וזימברדו

התייחסנו כבר לעבודות המפורסמות של סולומון אש (למשל Ash, 1955) על ההשפעה של קונפורמיות, ובמיוחד של לחץ לקונפורמיות, על הביצוע בתפקידים חזותיים פשוטים. דוגמה לכך היא ההחלטה איזה קו מתוך כמה קווים מוצגים הוא הארוך ביותר (ראו פרק 1). אם כל (או רוב) המשתתפים בקבוצה הנבחרת מצביעים על קו, אשר נראה בעליל קצר מהקו הארוך ביותר, כעל הקו הארוך ביותר, אזי המשתתף שמגיב אחרון – שהוא לאמיתו של דבר הנבדק היחיד בקבוצה – יתפשר ברוב המקרים עם מיטב שיפוטו (ומצפוננו), "יזרום עם הרוב" ויענה אף הוא את התשובה השגויה. די במבט שטחי כדי להצביע על ה"הטעיה" (deception) הרבה הטמונה בניסוי זה ובניסויים דומים לו: המשתתפים האחרים בניסוי מוצגים כנבדקים רגילים שגויסו בהליך המקובל, והנבדק אינו יודע ואינו מעלה בדעתו כי מדובר בעצם בנבדקים מדומים, משתפי פעולה עם הנסיין. רבים מניסויי ההמשך אף צולמו, כאשר התמונה מתמקדת בהתחבטותו של הנבדק כיצד להכריע בקונפליקט הגובר בין מיטב שיפוטו לבין הנטייה הטבעית להזדהות עם הרוב. התמונות והתיאורים העסיסיים בדיווחים המחקריים הראשונים העמידו את הנבדקים במצב מביך.

תלמידו של אש, סטנלי מילגרם (Stanley Milgram, 1933–1984), הרחיק לכת אף יותר ממורו כאשר ערך תצפיות על התנהגותם של בני אדם במסגרת תפעולים קיצוניים. בסדרת ניסויים שהדהימה את העולם (Blass, 2004), הוטעו הנבדקים וחשבו שהם משתתפים בניסוי הבודק את ההשפעה של עונש על למידה. הנסיין (שלא השתמש בכל אמצעי לחץ או כפייה מעבר למתן ההוראות בקול מונוטוני ובפנים נטולות הבעה) הורה לנבדק (בתפקיד "המורה") להעביר הלם חשמלי לגופו של הלומד – באמצעות הורדת מנוף במכשיר מחולל זרם חשמלי – בכל פעם שהלומד שגה בתשובתו. כל שגיאה נוספת גרמה להגברת עוצמתו של השוק החשמלי בקפיצות של 15 וולט, החל מ-15 וולט וכלה ב-450 וולט. לאמיתו של דבר, "מחולל הזרם" היה בסך הכול קופסת דָּמָה. ממילא לא הועבר בניסוי שום זרם חשמלי לגופו של הלומד, אשר היה בעצם שחקן מקצועי. תוצאות הניסוי היו מדהימות: מרבית הנבדקים גילו צייתנות עד הסוף, והזרימו – כך הם האמינו – לגופו של האדם האחר, ה"לומד", שוקים חשמליים בעוצמה של עד 450 וולט (!) – כל זאת רק משום שנסיין ביקש מהם בתחילת התהליך לעשות זאת (Milgram, 1963).

למותר לציין כי מחקריו של מילגרם על צייתנות (obedience) עוררו הד עצום (Blass, 2004). המשמעויות של הממצאים נידונות גם כיום, קרוב לשישים שנים לאחר ביצוע המחקרים (Martin, 2016). כאן נסתפק בהצבעה על השיטות השנויות במחלוקת שנכללו בעבודות: הטעיה מסוכנת של הנבדקים, וזאת תוך כדי חשיפתם לתפעול קיצוני בחומרתו.

חברו של מילגרם, פיליפ זימברדו (Philip Zimbardo, נ' 1933), ערך מחקר לא פחות שנוי במחלוקת – על התלות של ההתנהגות בתפקיד החברתי שממלא האדם. המחקר, "The Stanford prison experiment" (Haney, Banks & Zimbardo, 1973), נערך בשנת 1971. הנבדקים, סטודנטים לתואר ראשון באוניברסיטת סטנפורד, חולקו לתפקידים של "סוהר" ו"אסיר" בבית סוהר מדומה שהוקם לצורך המחקר. התצפיות של זימברדו לימדו כי כל אחד מהנבדקים הזדהה עם תפקידו. אך עוצמת ההזדהות ותוצאותיה הם אלה שהבהילו אותו. שכן אחדים מה"סוהרים" הפגינו התנהגויות סדיסטיות של ממש כלפי ה"כלואים" שהיו נתונים למרותם, וכפועל יוצא מכך סבלו אחדים מה"אסירים" טראומות בעצימות גבוהה. זימברדו נאלץ להפסיק את הניסוי לפני הזמן שתוכנן מראש – לאחר שישה ימים בלבד. גם על מחקרו של זימברדו נמתחו ביקורות דומות לאלה שספגו מחקריו של מילגרם, עקב חשיפתם של נבדקים לתפעולים ניסויים קיצוניים, וממילא העמדתם בסיטואציות מביכות.

המקרים המפורסמים הללו הובאו כאן לשם הדגמה בלבד. אך הטעיית נבדקים בנוגע למטרתו האמיתית של הניסוי והעמדת נבדקים במצבים מסוכנים, כואבים או מביכים נפוצות באופן נרחב בספרות המחקר בפסיכולוגיה גם כיום. חוקרים לא נרתעו מלטעת זיכרונות שווה בתודעתם של נבדקים (להבדיל מהתעוררות ספונטנית של זיכרונות כאלה), מהענקת ציוני "נכשל" מדומים ללא קשר לביצועים האמיתיים של הנבדקים במבחני משכל, מחשיפת נבדקים לתמונות זוועה, וגם לא ממתן שוקים חשמליים או מאיומים במתן גירויים מסוג זה. דוגמה אופיינית היא מחקר שנערך בצבא ארצות הברית (ראו Fancher & Rutherford, 2012), שבמסגרתו תועדו תגובותיהם של טירונים בטיסה צבאית כאשר הם הוטעו להאמין כי המטוס שלהם עומד להתרסק.

ההצדקה המדעית: מדע תקף החושף את המאפיינים הממשיים של האדם כיצד הוצדקו האמצעים הניסויים הללו (אשר מדגם מהם הובא כאן)? ההצדקה המרכזית שהובעה בגלוי (אך לעיתים באופן סמוי) היא השאיפה ליצור מדע טוב, מדע כזה שיהיה בעל תוקף אקולוגי רחב ביחס להתנהגותם של בני אדם באופן טבעי, ולא רק בתנאי מעבדה. ואכן היה לסולומון אָש, למילגרם ולזימברדו על מה לסמוך בעניין זה. שני הראשונים היו יהודים שהוטרדו עמוקות מהשואה שבה נרצחה מרבית יהדות אירופה. אש נולד בוורשה, ובעודו נער היגר לארצות הברית. מִטבע הדברים הוא היה מודע לאירועים שהתרחשו במהלך מלחמת העולם השנייה. הוא ביקש להראות כי הנטייה לצייתנות והשאיפה להסכמה עם השקפת הרוב אינן תופעות חריגות אשר אופייניות לאנשים בעלי אישיות בעייתית בלבד. הוא גרס, וגם הראה, כי אנשים רגילים עושים זאת גם במחיר של התפשרות עם מצפונם. ואם כך הדבר במשימות חזותיות פשוטות, קל וחומר שכך הוא בתפקידים שהם ממלאים בחיים האמיתיים, המלווים בסנקציות ובתגמולים.

תלמידו של אש, מילגרם, אמנם נולד בארצות הברית אך כמו מורו היה מוטרד מאוד ממה שאירע בשואה, בעיקר מהדברים שנחשפו בתחילת שנות השישים של המאה הקודמת במשפט אייכמן שנערך בירושלים. על החותם שהותירו בו הדברים כתב: "השפעת השואה היא אשר יצרה את העניין שלי בצייתנות" (Milgram, 1977). במכתב לחברו מספסל הלימודים בשנת 1958 כתב מילגרם בין השאר: "הייתי צריך להיוולד אל תוך הקהילה היהודית דוברת הגרמנית של פראג ולמות בתא הגזים כעבור עשרים שנה. לעולם לא אבין כיצד קרה הדבר שנולדתי בבית חולים בברונקס". במחקרו הראה מילגרם כי אדם נורמטיבי מהיישוב מסוגל לגרום באחת כאב בלתי־נסבל ואף מסכן חיים לזולת, אך רק מתוך ציות להוראותיה של סמכות, ותהיה זו סמכות רגעית ו"נטולת שיניים" כרצוננו. כמו זיגמונד פרויד לפניו (קווי אופי רבים משותפים לפרויד ולמילגרם), דחה מילגרם את הביקורת שנמתחה על ניסוייו, וטען כי היא נובעת ממניעים פסיכולוגיים של המבקרים. לדבריו, קשה לחוקרים לקבל את העובדה (המרה) שבעומדם בפני הבחירה בין ציות לסמכויות מפוקפקות לבין התנהגות מוסרית, בני אדם בוחרים לרוב באפשרות הראשונה.

פיליפ זימברדו, חברו של מילגרם, הסביר את ממצאיו במונחים דומים: הם מראים כיצד אנשים טובים הופכים באחת למפלצות־אדם כאשר המצב החברתי או התפקיד בארגון דורשים התנהגויות לא מוסריות, ומאפשרים לבצע אותן בלא סנקציות או אף בלוויית תגמולים. מאוחר יותר פיתח זימברדו את המושג "תופעת לוציפר" (Lucifer effect) על שם המלאך שנהפך לשטן, ובעזרתו פירט אילו תהליכים מובילים לכך שאנשים טובים מבצעים מעשים נוראיים כתוצאה מגורמים מצביים ומתוקף סמכויות המוענקות להם.

ההצדקה הפרקטית: אמצעים מתודולוגיים ומוסדיים לטיפול בבעיות אתיות

הצדקה אחרת לנקיטת הטעיה טמונה באפשרות לבטל את נזקיה באמצעות הליך המכונה בשם "תדריך־לאחר־הניסוי" (post-experimental debriefing): במפגש שנערך מיד לאחר סיום הניסוי מסביר הנסיין לנבדק את מטרתו האמיתית של הניסוי, ואת התפקיד שמילא הנבדק במסגרת המערך הניסויי. אם, למשל, קיבל הנבדק ציון נמוך במכוון ובאופן לא תקף במבחן אינטליגנציה שנערך במסגרת המחקר, מסבירים לו בתדריך כי ה"ציון" היה נמוך באופן מכוון כדי ליצור אצלו תחושת כישלון. כיום, עריכת תדריך כזה היא בגדר חובה בפרקטיקה המחקרית. אך האם התדריך אכן מבטל את הנזקים שנגרמו לנבדק בגין הולכתו שולל בניסוי? אין כל ערובה לכך! להפך, המחקר הפסיכולוגי עצמו מלמד כי קורבנותיה של אפליה בקבלה ללימודים, למשל, נוטים לחשוב שהם עצמם הגורם לכישלון, ולא האפליה שנגקטה כלפיהם. וגם אם מוכיחים לאדם בכלים אובייקטיביים לגמרי כי הוא היה קורבן לאפליה, הוא בכל זאת ימשיך לחשוב כי הוא עצמו תרם, ולו במידת־מה, לכישלון וייחס לעצמו אשמה חלקית לכל הפחות (כפי שראינו, כך סבר קנת' קלארק). כך הדבר גם לגבי ההליך המכונה בשם "ניסוי פסיכולוגי":

אין בכוחו של התדריך לאחר הניסוי לבטל לגמרי את תחושת הכישלון שנוצרה אצל הנבדק במהלך הניסוי.

אמצעי מתודולוגי אחר שנועד לטפל מראש בבעיות מוסריות הכרוכות ביוזמה הניסויית הוא "קבלת הסכמה מודעת" (informed consent) של הנבדק טרם השתתפותו בניסוי. במילים אחרות, בהליך זה מזיזים בעצם את התדריך מסופו של הניסוי לתחילתו. בשלב זה חובה לספר לנבדק על מטרתו האמיתית של הניסוי ומה צפוי להתרחש במהלכו, לוודא שאכן הבין, ולקבל את הסכמתו המודעת והחופשית לכל התהליכים שהוא עתיד לעבור. ולא זו בלבד, אלא שכעת מופעל פיקוח על החוקרים: כל הצעת מחקר שמעורבים בה נבדקים בני אנוש חייבת לעבור בדיקה מדוקדקת, ועליה לקבל אישור של ועדות אתיקה מוסדיות – כל זאת טרם ביצוע של כל הליך ניסויי. הוועדות הללו מכונות לעיתים בשם "ועדות הלסינקי" על שם "הצהרת הלסינקי" משנת 1964, שבה הוגדרו מחדש העקרונות האתיים שחייבים להנחות את כל העוסקים בניסויים אשר כוללים בני אדם (ההצהרה מעודכנת מעת לעת כדי למצוא תשובות לשאלות המתעוררות עם ההתקדמות המדעית-טכנולוגית). אם כן, אין ספק כי כיום לא היו יכולים להתבצע ניסויים כמו אלה שערכו אש, מילגרם או זימברדו בדרך שבה הם בוצעו לפני עשרות שנים.

האם נפתרו הבעיות המוסריות?

קיום ועדות אתיקה ומתן התדריכים מראש תרמו רבות לשיפור ההיבטים המוסריים בניסויים, אך ספק אם יש במנגנונים אלה כדי לפתור לגמרי את בעיית ההטעיה. הבעיה עמוקה הרבה יותר מכפי שרוב החוקרים מוכנים להודות או מעלים בדעתם. הולכת הזולת שולל טבועה עמוק בטבע האנושי, והייתה נפוצה מאוד כבר בימי קדם (די להיזכר בסיפור יעקב ועשו או בפרשת "עם הגבעונים" במקרא, או בהרפתקאותיו של אודיסאוס מהאפיקה היוונית). אך הבעיה מתעצמת שעה שהיא הופכת למרכיב מובנה בשיטות הניסוי בפסיכולוגיה. גם כיום, למרות הדרישות האתיות הפומביות, מרבית הניסויים בפסיכולוגיה עדיין כוללים צורות מגוונות של הטעיית הנבדק. ההטעיה יכולה להיראות תמימה, אך עדיין היא הטעיה אשר עלולה להביך את הנבדק. ראו לדוגמה את ההטעיה הנפוצה המתייחסת לנקודת ההתחלה של הניסוי. הנבדק מגיע למקום הפגישה (מבואה של בניין, מסדרון, חדר המתנה), שם מקבלת את פניו נסיינית הרושמת את פרטיו, מציעה לו שתייה תוך כדי שיחת היכרות סתמית. לכאורה, כל זה אינו חלק מן הניסוי, והנבדק אינו חושד כי לרגעים אלה יש מטרה נסתרת. אך לאמיתו של דבר, הניסוי הממשי התרחש כבר בחדר המתנה – עוד טרם כניסתו של הנבדק למעבדה לשם ביצועו של ה"ניסוי" שאליו הוא הוזמן. זו רק דוגמה אחת. למעשה, אין גבול לצורות ההטעיה לבד מדמיונו של מתכנן הניסוי. עם זאת, צורות גסות וקיצוניות של הטעיה אכן סולקו מן המקצוע.

הדרישות האתיות המחמירות שהונהגו תיקנו במידה רבה גם את בעיית התפעולים הקיצוניים של הניסויים. אולם גם בנושא זה הפתרון אינו מושלם. קָשבו למשל על ניסויים הבודקים את ההשפעות של כאב או לחץ: מטבע הדברים, חייבים להכאיב לנבדק או לגרום לו להרגיש לחוץ. תפעולים לא נוחים ובעלי מטען שלילי נכללים גם במחקרים על רגשות, על השפעתו של עונש ועל השלכותיו של מאמץ גופני קיצוני. שהרי תפעולים החושפים את הנבדק לכאב, לאימונים או ללחץ הם לחם חוקו של המחקר הפסיכולוגי.

מסקנה: ערנות לסכנות גם בהיעדר פתרון שלם

הטעיות גסות של הנבדקים וחיפפתם לתפעולים בעצימות גבוהה רווחו בעבר, והן מטילות צל על תולדות הפסיכולוגיה. חריגות מוסריות כאלה אינן נסבלות עוד כיום. ההכרה הגוברת באתגרים המוסריים שמציב הניסוי הפסיכולוגי הביאה לשיפור משמעותי בנושא זה. עם זאת, בניגוד לצללים אחרים בתולדות הפסיכולוגיה, אי־אפשר לסלק בעיה זו לחלוטין. קשה לנו להודות בכך, אך הטעיה וגרימת אי־נוחות (למזער) הן חלק אינטגרלי של העשייה המחקרית הפסיכולוגית. כל מה שביכולתנו לעשות הוא להיות ערים לסכנות, ולנסות למנוע אותן מראש.

מעשי מרמה וזיוף

האמרה הרומית המפורסמת, "Homo sum: humani nihil a me alienum puto", לאמור: "אדם הנני, וכל דבר אנושי אינו זר לי", יכולה לשמש נקודת מוצא טבעית לנושא שנדון בו כאן. את האמרה הזו טָבע המחזאי הרומי יליד קרטגו, פובליוס טרנטיוס אָפֶר (Publius Terentius Afer) המכונה גם בשם טרנס (Terence), במאה השנייה לפני הספירה. אך אלפיים השנים שחלפו מאז כתב טרנטיוס את מחזותיו לא הקהו כהוא זה את תוקפה של תצפיתו. אף על פי שעיסוקם ה"רשמי" של המדענים הוא חקר האמת, הרי בהיותם בני אנוש נגועים אף הם בכל החולשות האנושיות, ובהן רמאות, גניבת דעת, זיוף נתונים והעלמתם. שרלטנים ו"משיחים" מדעיים למיניהם היו חזון נפרץ במשך הדורות, ואינם תופעה המיוחדת לחברת המדע והפסיכולוגיה. דיווחים על המצאות פלא ועל טיפולים חדשניים להקלת הפרעות נפשיות פורסמו בספרים פופולריים, במנשרים או במכתבים, ללא כל בקרה או אפשרות לאימות. משעה שהתמסדה הפסיכולוגיה האקדמית צומצמה התופעה של "משיחים" פסיכולוגיים. הִבְקָרוֹת המוֹכְנוֹת בתוך המפעל המדעי – ובהן שיפוט המחקר בידי עמיתים, הדרישה לפומביות המחקר ולשחזור הממצאים והדרישה לזמינות מתמדת של הנתונים המקוריים – נועדו כולן למנוע אפשרויות של רמאות. ברם, כפי שנראה, ההצלחה עודנה חלקית בלבד. להלן נסקור שני מקרים של רמאות: המקרה הראשון התרחש בתקופה שקדמה להולדתה של הפסיכולוגיה כמדע אמפירי, והמקרה השני קרה מאה שנה לאחר קבלתה של הפסיכולוגיה אל תוך האקדמיה.

אנטון מֶסְמֶר וטיפולי הפלא במגנט

כדי להבין איך הצליח השרלטן פרנץ אנטון מסמר (Franz Anton Mesmer, 1734–1815) בראשית דרכו, יש לעמוד תחילה על החידוש שבישורה "שיטתו" תלויית המגנט. בניגוד לגישה העל־טבעית למחלות נפש, שמשלה בכיפה במשך זמן רב לפניו, מֶסְמֶר דגל בגישה טבעית לטיפול במחלות נפש, ובהגזמה נסלחת, אף בגישה רציונלית לטיפול במחלות נפש. במובן זה היה בגישתו משום התקדמות לעבר גישה מדעית יותר להבנתן של מחלות נפש. דא עקא, ה"מדע" של מסמר היה פגום. אך לפני שנדון בשיטתו ובנזקים שגרמה לפסיכולוגיה, נציץ בחטף אל העבר הרחוק יותר.

מחלות נפש: דיבוק וציד מכשפות

תולדות השיגעון בחברה המערבית (Foucault, 1961) מציגות תמונה מזעזעת של הטיפול בנפגעי נפש (במיוחד בימי הביניים, אך גם בתקופת הרנסנס והרפורמציה). מדובר במסכת מצמררת של מעשי אכזריות שמקורם באמונות שווא. הגישה השכלתנית הטבעית של היוונים והרומים התחלפה בימי הביניים באמונות שגרסו כי מקור המחלות הללו הוא בגורמים לא טבעיים ועל־טבעיים (supernatural beliefs), ולכן גם הטיפול בהן צריך להתבצע באמצעים מסוג זה. על פי האמונה שרווחה, הגורמים למחלות נפש הם רוחות ושדים זדוניים אשר חדרו אל גופו של החולה, ולפיכך הטיפול התמקד במאמצים להרחקת ה"דיבוק" מגופו של החולה ומנפשו. כמעט כל אמצעי היה כשר לשם כך, לרבות טקסים מאגיים לגירוש השדים, הקזות דם ומלקות, תפילות וקללות, ואף זימון ישיר של גרמי שמים להופעה מיידית ליד מיטתו של החולה על מנת להצילו. קיומן של מכשפות אשר נמצאות במגע ישיר עם השטן הייתה אף היא בגדר הנחה מקובלת. כדי לצמצם את היקפן של מחלות הנפש ולהיפטר מבעיות אחרות החל ציד מכשפות, טירוף שגרף את יבשת אירופה ונדד גם אל צפון אמריקה. טירוף המכשפות נמשך יותר מ־300 שנה (מן המאה החמש־עשרה עד המאה השמונה־עשרה). רדיפת המכשפות הייתה ממוסדת, נשאה את ברכת האפיפיור ונעזרה במנגנון האדיר של הכנסייה. האומדנים של אלה שזוהו כמכשפות נעים סביב 200 אלף. הרוב המכריע של הקורבנות היו נשים: הן נאסרו, סבלו עינויים קשים, והורשעו לא פעם בעקבות הודאתן באשמה שיוחסה להן (שנגבתה לרוב אחרי שעינו). נשים אלה הוצאו להורג בשיטות אכזריות (למשל שריפתן בעודן בחיים). נציין בסוגריים כי לרדיפת מכשפות יש שורשים עתיקים, והתופעה קיימת גם ביהדות. מסופר במסכת סנהדרין (ו: 4) כי נשיא הסנהדרין, שמעון בן שטח, נלחם במכשפות, וכך הוצאו להורג באשקלון שמונים מכשפות ביום אחד (למרות ההלכה האוסרת להוציא להורג יותר מאדם אחד ביום).

לא במהרה ננטשו התפיסות והשיטות הללו, והחזרה לגישה שכלתנית בטיפול במחלות נפש התרחשה בהדרגה במאות הבאות. כאן נכנסת לתמונה דמותו הסגונית של מֶסְמֶר.

הקריירה של מסמר בין וינה לפריז, או מגנטיות חייתית

מסמר סיים בהצלחה את לימודי הרפואה באוניברסיטת וינה בהיותו בן 32. עבודת הגמר שלו (שחלקה הגדול התגלה כגניבה ספרותית לאחר מותו) עסקה בהשפעה של כוח המשיכה הבין-כוכבי על האורגניזם האנושי. כוח המשיכה נהפך לנושא פופולרי בעקבות עבודותיו של ניוטון, כך שהשפעה של כוח הכבידה על האורגניזם לא נראתה כדבר מופרך לכאורה. בעבודתו קבע מסמר את המונח "כוח המשיכה של החיים" או "משיכה חייתית" (animal gravitation). לאחר קבלת התואר הוא החל לעבוד כרופא, ולא ראה פגם באימוץ שיטות לא מקובלות ונטולות כל עדות תומכת לשם לטיפול בחוליו. כך החל ליישם על חוליו את הטיפולים שהשתמשו בתופעת הפלא הפיזיקלית של התקופה – המגנט. פסיכולוגים לעולם יאמצו את הטכנולוגיה הפיזיקלית האופנתית לצורך מידול תהליכים מנטליים או לצורך טיפולי. במובן זה, מסמר לא היה יוצא דופן. הוא הניח כי גופו של כל אדם מהווה שדה כוח מגנטי. במצב בריא, שדה הכוח מפולג באופן מאוזן בכל חלקי הגוף. אצל חולים, לעומת זאת, השדה אינו מאוזן ויש צורך לפלגו מחדש. הדבר יכול להתבצע באמצעות הנחת מגנטים במקומות שונים על פני הגוף. לטענת מסמר, טיפול מושכל במגנט יסלק את הסימפטומים הגופניים ויגרום בסוף התהליך לריפוי מלא. מסמר השתמש במונח "מגנטיות חיונית" או "מגנטיות חייתית" (animal magnetism) לציון השדה המגנטי אשר נמצא בגופו של האדם. בתחילת הטיפול, ובעידודו של מסמר, המטופל נכנס למצב של ריגוש קיצוני והמגנט היה אמור להרגיעו בהדרגה תוך כדי סילוק מושכל של הסימפטומים.

טיפוליו הלא שגרתיים של מסמר משכו תשומת לב ועוררו ביקורת רבה. זאת במיוחד כאשר התברר כי שיחה מודרכת עם החולה (קרי סוגסטיה) יעילה ממש כמו הנחת המגנטים על גופו. מסמר טען להגנתו, כי גופו שלו פועל כמגנט; יש אנשים הנהנים משדה חזק במיוחד בגופם, ואלה מסוגלים לבצע טיפול גם ללא צורך במגנט חיצוני. לבסוף, בעקבות שערוריות שונות שליוו את מסמר בווינה, הוא נאלץ לעקור לפריז, ושם האירה לו ההצלחה פנים. בעיצומו של התהליך החברתי הסוער שהסתיים במהפכה הצרפתית, פריז הייתה פתוחה לרעיונות חדשים. מסמר נהפך במהרה ליקיר החברה הגבוהה, לרבות בית המלוכה. למרות המחיר הגבוה שדרש, אנשים נהרו לקליניקה שלו, והוא נאלץ להתחיל לטפל בחולים בקבוצות. הוא הניח במרכזו של החדר אמבט מלא ב"נוזל מגנטי", שהיה בעצם מעין סוללה מוקדמת. החולים אחזו בידיהם מוטות מתכתיים שקצותיהם היו שקועים בתוך הנוזל. על מנת להעצים את אפקט הטיפול, ארגן מסמר תאורה צבעונית ומוזיקת רקע משונה, והציפייה הייתה כי תרחש אצל המטופלים התפרצות אמוציונלית-משברית. השהייה בקבוצה סייעה בכך, שכן די היה בהתפרצות של אחד המטופלים כדי שהאחרים "יידבקו". הטיפולים הללו של מסמר נחלו הצלחה בפריז. חסידים של שיטתו (בהם צעירים רבים נטולי רקע מיוחד בתחום) הקימו ארגונים עצמאיים שכונו בשם "חברות של הרמוניה" (societies of harmony).

טיפוליו של מסמר במבחן המדע

למרות היסוד המדעי הרעוע של השיטה ואופיו השרלטני של מסמר, הוא לא יכול לקוות לטוב מזה. כך, למשל, המלכה מרי אנטואנט הציעה כי יגלה את ה"סודות" של שיטתו, ובתמורה לכך יקבל ארמון ושכר חודשי לכל ימי חייו. אך מסמר דחה את ההצעה מפני שהציב לעצמו מטרה נעלה מכך: הוא דרש מן הממסד המדעי הכרה בלגיטימיות של שיטתו. בעקבות דרישתו של מסמר, אך לא פחות מכך בשל הלחצים הגוברים שהפעילו המתנגדים לטיפוליו המפוקפקים, מינה מלך צרפת ועדה מיוחדת, בת שלושה חברים, לבחינת תוקפה המדעי של השיטה. בראש הוועדה היוקרתית עמד בנג'מין פרנקלין (Benjamin Franklin, 1706-1790), השגריר האמריקני בפיז' ומדען בכיר בזכות עצמו. שני החברים הנוספים היו הכימאי המהולל אנטואן לְבּוֹאֶזְיֶה (Antoine-Laurent de Lavoisier, 1743-1794) וז'וזף-אינס גְּיוֹטִין (Joseph-Ignace Guillotin, 1738-1814), רופא אשר המציא תוך זמן מועט את המתקן ה"אנושי" הקרוי על שמו "גיליוטינה" (Guillotine) לביצוען של הוצאות להורג (לבואזיה, כמו רבים אחרים, איבד אף הוא את ראשו במתקן הזה). מסקנתה של הוועדה (שפורטה בדוח שפרסמה בשנת 1784) הייתה חד־משמעית: לא קיימת כלל ישות המכונה בשם "מגנטיות חיתית", ואנטון מסמר אינו אלא מאחז עיניים ומיסטיקן פנאטי. הוועדה ציינה כי בכל המקרים שבהם המגנט פעל בהצלחה כביכול, נאמר למטופלים במפורש מה צפוי מהם ואף הורו להם להתנהג בהתאם. לכן הוועדה ייחסה את השינויים שכן הודגמו לסוגסטיה (אנו מכנים זאת כיום בשם "סוגסטיה היפנוטית") וְלִמָּה שהוועדה כינתה בשם "דמיון" של המטופלים. המכה שספג מסמר הייתה אנושה. הוא נעלם לחלוטין מעיני הציבור, ולא נשמע ממנו עוד.

ההשפעה על הפסיכולוגיה

הנזק שגרם המדע הכוזב של מסמר לפסיכולוגיה הוא עצום. מבחינה מדעית צרופה, שרלטנותו הקשתה על הפרדת הגורמים הממשיים (סוגסטיה היפנוטית, היפנוזה) מגורמי סרק (מגנט, לחץ קבוצתי, חיקוי התנהגות, סביבה מסתורית) שהתערבבו ב"טיפול". חמור מכך, ה"תורה" שלו רק איששה את האמונה השגויה כי עיקר השפעתה של ההיפנוזה והמקור להבדלים האינדיבידואליים בייעילותה תלויים בכוחות מסתוריים של המטפל-המהפנט, ולא במידה שבה הנבדק נוח להשפעה כזאת. למעשה, בעקבות מעלליו, נגזר דינם של ההיפנוזה והסוגסטיה ההיפנוטית – הגורמים הממשיים היחידים שאכן פעלו בטיפוליו – לגירוש מהזרם הראשי של הפסיכולוגיה המדעית. ההיפנוזה נהפכה לנחלתם של שרלטנים ומאחזי עיניים למיניהם במשך יותר ממאתיים שנה. אלא שמסמר גרם נזק חמור הרבה יותר – הוא הוציא שם רע לא רק להיפנוזה אלא גם לפסיכולוגיה כולה. יש חוקרים הסבורים כי רתיעתה של האקדמיה מפני קבלת הפסיכולוגיה לתוכה במאה התשע־עשרה הייתה קשורה לשערורייה של מסמר ולאחריתה. כזכור, לאחר שוונדט הצליח להקים מכון לפסיכולוגיה בשנת 1879 באוניברסיטת לייפציג, עדיין נמנעה האוניברסיטה במשך חמש שנים מלציין את הדבר בפרסומיה הרשמיים (לרבות בקטלוגים שלה שפירוטו את המקצועות והקורסים הנלמדים). וונדט עצמו נרתע מלקרוא לכתב העת

המקצועי שייסד בשם שיכלול את המונח "פסיכולוגיה", והעדיף במקום זה את השם הבטוח *Philosophische Studien*, דהיינו "מחקרים בפילוסופיה".

שמו של מסמר הונצח בכל זאת, אם כי לא באופן שהוא ייחל לו. שמו נהפך לפועל תקני בשפה האנגלית, to mesmerize, שפירושו בקירוב הוא "להפנט", "להטריף" או "לחשמל". אפשר לומר שנעשה בכך צדק היסטורי שהביא לסיימה של פרשה מביכה בתולדות הפסיכולוגיה.

נפנה עתה את הזרקור למקרה אחר של רמאות שהתרחש מאוחר יותר, בתקופה המדעית של הפסיכולוגיה המודרנית.

סיריל ברט ועיסוי נתונים בשירות התורשה

פרשה אחרת שבמרכזה זיוף נתונים אפשרי התרחשה קרוב יותר לזמננו, חרף המחסומים שמציב המדע המודרני למניעת רמאויות. האדם האחרון שהיה אפשר להעלות על הדעת כחשוד במעשה מסוג זה היה הפסיכולוג הבריטי סיריל ברט (Cyril Burt, 1883-1971). ברט היה בכיר הפסיכולוגים הבריטים במאה הקודמת, והייתה לו קריירה מפוארת ועטורת פרסים. הוא אף היה הפסיכולוג הראשון שזכה לתואר אצולה מבית המלוכה הבריטי. ברט כיהן כפסיכולוג הראשי של מערכת החינוך המסועפת של לונדון רבתי, שימש כפרופסור במחלקה לפסיכולוגיה של ה־University College של לונדון, והיה עורכו הראשי של כתב העת היוקרתי (בשעתו), *British Journal of Statistical Psychology*. השפעתו הגיעה לשיאה בשנת מותו, ואף התחזקה עם הופעת ספרו, אשר סיכם את הישגיו המקצועיים, בשנה שלאחר מכן. בתחילת דרכו עוד הספיק ברט לפגוש דמויות ענק כמו קולפה (בוורצבורג), גלטון, פירסון וספירמן (בבריטניה). הוא הושפע עמוקות מהאחרונים, והקדיש את מיטב שנותיו לחקר האינטליגנציה האנושית. ליתר דיוק, הוא התעניין בגורמים הקובעים את האינטליגנציה, ונטל חלק במאמץ להכריע בוויכוח ביחס למשקל ההשפעות הסביבתיות לעומת זה של השפעות תורשתיות־גנטיות. עיקר פרסומו של ברט נבע ממעקב אחר תאומים זהים (מונוזיגוטים), שהופרדו בינקותם וגדלו בסביבות שונות. הוא מצא כי הגורם התורשתי היה דומיננטי ביותר ובאופן כללי אחראי לשבעים עד שמונים אחוזים של השונות באינטליגנציה בין בני אדם. לממצאיו של ברט נודעו משמעויות חברתיות חשובות. הרי אם האינטליגנציה נקבעת על ידי התורשה, אזי אין טעם להשקיע בתוכניות חינוכיות ובתוכניות העשרה יקרות, וההחלטה בדבר איכות החינוך שיקבל הפרט תהיה תלויה באינטליגנציה היציבה שלו.

ברט פעל בשדה על פי מיטב שיפוטו המדעי. הוא הנהיג במערכת בתי הספר של לונדון את מבחן האינטליגנציה שנודע בכינוי "eleven-plus". המצטיינים המעטים במבחן זה הופנו ללימודים במוסדות עילית, ואילו רוב הנבחנים הופנו לבתי ספר רגילים ואף למוסדות דלי אמצעים. חשוב להבין כי האמונה בדבר האופי התורשתי של האינטליגנציה

היא שעומדת ביסוד שימור ההבדלים בין מעמדות, בין אנשים מגזעים שונים, ואף בין מגדרים באוכלוסייה. צריך לציין כי עיקר פעילותו המחקרית של ברט התקיימה עוד לפני מלחמת העולם השנייה. לאחר סיום המלחמה, וביתר שאת מאז פרישתו לגמלאות בשנות החמישים של המאה הקודמת, הוא התמקד בביצורה של מורשתו ובהדיפת הביקורת נגד שיטותיו ועמדתו התיאורטית. ואכן, עם השנים ועם השתנות התפיסות החברתיות, גברה ההתנגדות לשיטותיו של ברט (במיוחד לרעיון בדבר שימור ההבדלים המעמדיים), ולבסוף בוטל השימוש במבחן האינטליגנציה שלו בשנת 1969.

סיריל ברט (1883-1971)

השערורייה שנקשרה בשמו מתייחסת בעיקר לפרסומיו של ברט בשנים שלאחר פרישתו. שמועות על אי-סדרים בנתונים, וחמור מכך על זיוף נתונים, החלו לצוץ לאחר מותו, והתעצמו לכדי אחת הפרשות הידועות ביותר של הפרת האתיקה המדעית. הספרות על פרשת ברט היא עצומה וכוללת ספרים ומאמרים לרוב. להלן נסכם את שש הטענות המרכזיות בהקשר זה (Hattie, 1991).

ראשית, במחקרו הראשון משנת 1909 טען ברט כי אין כל חשיבות לאזור הולדתו של ילד ולבית גידולו, בין שזו שכונת יוקרה ובין שזה רובע עוני, משום שהאינטליגנציה היא מולדת ואין אפשרות לשנותה. הוא ביסס את טענתו על המֶתאם במנת המשכל של אבות ובנים, על אף שאסף נתונים רק לגבי האחרונים. כאשר נשאל כעבור חמישים שנה לגבי העובדה שלא הוצגה מדידה ביחס למנת המשכל של האבות, התברר כי הוא לא אמד אותה על סמך נתונים אלא הסיק אותה מן המיצב החברתי. ואם לא די בכך, בשנות השישים של המאה העשרים הוא הציג את האומדנים הגסים הללו של מנת משכל הורית כאילו היו אומדנים מדויקים – ארבעה עשורים אחרי שנאספו. אמנם יש המסנגרים עליו

וטוענים כי היו אלה "טעויות" של אדם חולה בגיל מופלג. אולם, כאמור, כבר הפרסום הראשון מפרי עטו, משנת 1909 (הוא היה אז בשנות העשרים לחייו), לקה בדיוק באותם פגמים.

שנית, מכיוון שלא היו בידי ברט האמצעים לביצוע מחקרים ולאיסוף נתונים בשנות מלחמת העולם השנייה, ובוודאי שלא אחרי פרישתו לגמלאות בשנת 1953, הוא פשוט "המציא" או פברק נתונים שיתמכו בעמדתו. יש אף הטוענים כי ברט ניסה להתאים נתונים פיקטיביים לעקומה נורמלית מושגית שהגה טרם המדידות.

שלישית, בעבודותיו של ברט חסרים פרטים מתודולוגיים, כמו המין של הילדים שנבדקו, סוגי המבחנים שבהם נעשה שימוש, ואפילו תוצאות מרכזיות שעלו במחקרים.

רביעית, וזו ההאשמה החמורה ביותר, ממחקריו על מנות משכל של תאומים עולה חשד לזיוף עקבי. הממצאים כוללים מתאמים בין מנות משכל של תאומים; אולם בעוד גודל המדגם נותר קבוע במחקרים, ערכי המתאמים שהוצגו בפרסום התורן היו שונים זה מזה. זאת ועוד, בתצפית המשלימה על גודל המדגם המדווח, המתאם נותר קבוע (עד לנקודה העשרונית השלישית אחרי האפס) בעוד גודל המדגמים השתנה מפרסום לפרסום. כך, למשל, ברט דיווח במחקרים (שונים) על מנות משכל שנאספו מ־21 זוגות תאומים בשנת 1955, מ־30 זוגות בשנת 1958, ומ־53 זוגות בשנת 1966. לא ברור מה היה השינוי בגודל המדגם לאורך השנים, ולא זו בלבד אלא שבכל המחקרים הללו נותרו המתאמים בדיוק אותו דבר!

חמישית, ברט בדה מדמיונו כמה שותפים למחקריו, במיוחד הגברות האוורד וקונוויי (Howard ו־Conway), כנראה כדי להסביר את איסוף הנתונים החדשים. שמן של ה"שותפות" הללו הופיע יחד עם שמו של ברט כמחברות המאמרים. כמו כן, הן אף פרסמו ביקורות (חיוביות) על ספריו של ברט בכתב העת *British Journal of Statistical Psychology*, אך רק בתקופה שהוא היה עורכו. אלה המכירים את סגנון כתיבתו של ברט טוענים כי קיים דמיון מובהק בין הטקסטים שלו לבין אלה של הביקורות. וחשוב מכול, חרף מאמצים לאתר את שתי הגברות, הן מעולם לא נמצאו.

שישית, בעת שכיהן כעורכו של *British Journal of Statistical Psychology*, שינה ברט מאמרים שהוגשו לפרסום כך שיתמכו בעמדותיו (Hattie, 1991).

כאמור, הפרשה התפוצצה במלואה באמצע שנות השבעים של המאה הקודמת, ומאז היא מסרבת לגווע. תחילה, היה נדמה שאשמתו של ברט היא עניין מוכח וסגור. אולם, כעבור זמן קמו לברט סנגורים, במיוחד מדענים בריטים שניסו לתת הסבר תמים לכל אחת מהטענות שהועלו. אלא שהסברים אלה אינם משכנעים. העובדה שארכיונו של

ברט נשרף בתקופת מלחמה (לא ברורה מעורבותו בעניין זה) מקשה עוד יותר על בירור האמת. במקרה הטוב, חטא ברט בטיפול רשלני בנתונים; במקרה הרע, הוא אשם בזיוף מכוון ובהמצאה של נתונים. האמת נמצאת במקום כלשהו בין שני הקצוות הללו, אך סביר להניח שהיא קרובה יותר לקצה החמור מהשניים.

פרשה זו מלמדת כי אין בכוחן של הבקורות החמורות המובנות במדע המודרני למנוע מעשי תרמית וזיוף. לכך יש להוסיף את מעמדו הנכבד של ברט ואת היוקרה שנהנה ממנה משך עשרות שנים אשר הקשו, בין השאר, על גילוי התרמיות שלו (במידה שהיו). הפרשה הסבה נזק חמור, הן לשמו ולמורשתו של ברט והן למדע הפסיכולוגיה עצמו. באשר לברט, הוא ייזכר בראש ובראשונה "בזכות" פרשת התרמית שנקשרה לשמו, ולא בזכות תרומותיו המקצועיות. בגלל החשדות, עבודותיו אינן מצוטטות עוד בספרות המקצועית על אינטליגנציה. מבחינה מדעית, גנטיקה התנהגותית בכלל ומחקרים גנטיים על אינטליגנציה בפרט נהפכו לנושאים מאוסים שאינם זוכים עוד למימון ציבורי. בתוך כך, מחקרים על תאומים, שנחשבו בעבר לאחת מפסגות העשייה הפסיכולוגית, איבדו מזוהרם.

הצגנו כאן שני מקרים ידועים של תרמית וזיוף, אולם התופעה נרחבת למדי. באחד הסקרים שנערך לפני כשני עשורים דיווחו יותר מתשעים אחוזים של המדענים שנשאלו, כי נתקלו במקרה של רמאות. סקרים אחרים מדווחים על אומדנים פחות חמורים, אך בכל זאת מדובר בשיעורים גבוהים בהרבה מעשרה אחוזים (ראו Hattie, 1991). מטבע הדברים, קשה לגלות רמאויות, וקשה עוד יותר להוכיח כי אכן בוצעו. לא פעם התיעוד "נשרף" או מועלם בדרכים אחרות. אבל, כפי שראינו, די במקרים ספורים כדי להרוס את המוניטין של תחום מדעי שלם.

נסיים פרק זה, המתמקד בהיבטים השליליים של הפסיכולוגיה, בדיון בהשפעות חוץ־מדעיות הנראות תמימות במבט ראשון, אך פגיעתן במקצוע קשה כמעט כמו זו של שאר הפגעים שסקרנו.

אווירה חברתית ותקינות פוליטית ככלי לצנזורה על המדע

השפעות פוליטיות אינן נמנות בדרך כלל עם הגורמים אשר מסבים נזקים למדע בכלל ולפסיכולוגיה בפרט. לאמתו של דבר, פגיעתן קשה לא פחות מרמאויות, מזיופים ומאפליה. בדרך כלל, קל יותר להבחין בהשפעות הפוליטיות על המדע במשטרים רודניים. ברור לחלוטין כי בגרמניה הנאצית לא היה אפשר לפרסם מחקר המצביע על תכונות חיוביות אצל יהודים, ובברית המועצות לא היה סיכוי לפרסם מאמר החולק על "הפסיכולוגיה המרקסיסטית". במשטרים רודניים אלה אכן ניזוקו קשות מדעי החברה

והפסיכולוגיה, ואפילו מדעי הטבע נפגעו בשוליים. ידוע המקרה המוזר של הביולוג והאגרונום הסובייטי טרופים ליסנקו (Tropim Lysenko, 1898-1976), שפעל בין שתי מלחמות העולם. ליסנקו בדה מדע ביולוגי כוזב שכפר בתוקפם של חוקי התורשה של מנדל. הוא טען כי קיימת הורשה של תכונות נרכשות. באותם ימים אף נטען כי בזכות שיטותיו של ליסנקו הצליחו להגדיל את יבולי השדות פי עשרה. המדע הכוזב מצא חן בעיני הרוזן יוזף סטלין עד כדי כך שהוא אסר בחוק התנגדות למדע של ליסנקו. נדרשה תקופה ארוכה בטרם השתקם מדע הביולוגיה בברית המועצות מהאסון שהמיטו עליו שרלטן ורוזן.

אולם אל לנו לשגות באשליה כי הפוליטיקה משפיעה על המדע רק במשטרים רודניים. אמת, שם ההשפעה ניכרת מיד לעין, כמו גם תוצאותיה ההרסניות. אולם גם בדמוקרטיות הליברליות המתקדמות ביותר יכולה האווירה הפוליטית הרווחת לפגוע במדע, והנזק עלול להיות אף קשה יותר דווקא מפני שהוא סמוי מן העין. בתקופות מסוימות, נושאים מסוימים נידונים להיות מוקצים מחמת מיאוס – לא בשל סיבות מדעיות אלא עקב שיקולים חברתיים ופוליטיים. דוגמה מובהקת לכך היא חקר האינטליגנציה האנושית.

הגורם הגנטי בקביעת האינטליגנציה

בשנות השישים והשבעים של המאה הקודמת חלו שינויים חברתיים גדולים, שבמרכזם החתירה לשוויון בין קבוצות שונות בחברה. וכך, כאשר בשנת 1969 פרסם פרופסור מכובד, ארתור ג'נסן (Arthur R. Jensen, 1923-2012), מאמר בכתב העת *Harvard Educational Review*, שבו טען לקיומם של הבדלים במנת משכל בין קבוצת הלבנים לקבוצת השחורים בארצות הברית, פרצו מהומות בקמפוס של אוניברסיטת ברקלי, שם עבד. הסיבות לסערה שפרצה מובנות למדי – אם האינטליגנציה אכן נקבעת על ידי גורמים גנטיים, כי אז אין כל דרך לשנותה במידה משמעותית, ולפיכך ההבדלים העולים במדידות של מנת משכל הם יציבים ומהותיים. הן עמיתיו של ג'נסן והן הציבור הרחב התקשו לעכל את ממצאי מחקריו וגרסו כי הם בלתי-נסבלים מבחינה חברתית ופוליטית. פעילותו האקדמית של ג'נסן נפגעה, והמוציא לאור של כתביו סירב לפרסם מהדורות חדשות של ספריו.

גורל דומה היה מנת חלקם של ריצ'רד הרנסטיין וצ'רלס מארי, מחברי הספר "עקומת הפעמון" (*The Bell Curve*), שעורר סערה רבת עם הופעתו בשנת 1994 (ראו גם פרק 9). אמנם המחברים לא התייחסו במפורש להבדלים בין מנות משכל של שחורים ולבנים, אך הם טענו כי מנת המשכל היא תולדה מובהקת של הגנטיקה. ואם כן, היא אפשר להסיק, כי ההבדלים המתגלים במדידות האינטליגנציה הם אמיתיים, ואין דרך לשנותם. למותר לציין כי למסקנות האלה יש משמעותות חברתיות ופוליטיות דרמטיות, שהרי אין טעם להשקיע בתוכניות תגבור והעשרה כאשר ברור מראש שהן לא ישנו דבר.

חשוב לחזור ולהדגיש כי הממצאים בדבר הדומיננטיות של הגורם התורשתי בקביעת האינטליגנציה לא הופרכו, ותוקפם המדעי לא הוטל בספק. גם לא נשמע ערעור ביחס לאיכות המדעית גרידא של מחקרים אלה ורבים אחרים. ההתנגדות להם נבעה לא מתוקפם המדעי אלא מהמשמעות החברתית והפוליטית שנודעת להם. ישנן אפוא קבוצות בחברה המודרנית שאינן מוכנות להשלים עם ממצאים המצביעים על הבדלים שיטתיים בין קבוצות שונות של בני אדם (שמקורם אינו בהתנהלות החברה עצמה).

הבדלים קוגניטיביים בין המינים

תחום מחקר אחר שמעמדו המדעי מאוים על ידי שיקולים חוץ-מדעיים הוא זה של המגדר. חוקרים, שתוצאות עבודותיהם מצביעות על הבדלים מובנים בין המינים, זוכים לקיתונות של ביקורת שמרביתה אינה מדעית. באווירה הפוליטית-חברתית השוררת כיום, קשה במיוחד לפרסם מחקר שיצביע על יתרון איכותי של גברים על פני נשים בתחום קוגניטיבי זה או אחר. כך, למשל, זמן רב גרסו חוקרים כי בכל האמור בתפיסה מרחבית, יש לגברים יתרון על פני נשים. ההבדל המגדרי הזה מתועד בספרות מחקרית נרחבת (ראו סקירה אצל Coluccia & Louse, 2004). ברם, בשנים האחרונות נמתחות ביקורות נוקבות על הטענה בדבר הבדל מגדרי זה (ראו למשל Hoffman, Gneezy, & List, 2011). סימן נוסף ל"היעלמותו" של הממצא הוא היעדרם של המונחים "מגדר" או "הבדלי מגדר בתפיסה מרחבית" מספרי הלימוד העכשוויים העוסקים בתפיסה (ראו למשל Coren, Ward & Enns, 1999; Goldstein, 2011). קשה לגזור מסקנות משתיקה, מהיעדרות או מהיעלמות, אך כידוע שרלוק הולמס עשה זאת בהצלחה בפתרו בעיה בהסתמך על כך ש"הכלב לא נבח בלילה". אם נלך בעקבות שרלוק הולמס, נוכל להסיק כי מקור חשוב להיעדרם של הבדלים בין המינים מספרי הלימוד העוסקים בתפיסה הוא האקלים הפוליטי שמתנגד לאזכור הבדלים כאלה. חשוב לזכור, איננו טוענים כי קיימים הבדלים כאלה. כל שאנו טוענים כאן הוא שכיום כמעט נחסמת האפשרות לפרסם ממצאים ומסקנות ברוח זו.

זיכרון מודחק או מושהה

תחום מדעי אחר שתוקפו מאוים על ידי צנזורה חברתית של תקינות פוליטית הוא זה של זיכרון ארוך טווח לפגיעות מיניות. אמצעי התקשורת, ולפעמים גם בתי המשפט, עוסקים רבות בתלונות של בני אדם על פגיעה מינית שחוו עשרות שנים לפני הגשת התלונה, ואשר רק לאחרונה עלתה וצפה לתודעתם. במרבית המקרים, מדובר בנשים שנפגעו בידי מכר או בן משפחה בשנות הילדות. למרות תחושת הביטחון הסובייקטיבית של המתלוננות כי זיכרונון אכן משקף את מה שאירע, העדויות המחקריות מצביעות על כך שאין קשר בין תחושת הביטחון בעדות לבין הנכונות של תוכנה. לא קיימת (עדיין) תמיכה מוצקה במחקר הזיכרון לאפשרות של "זיכרון מודחק" לאורך עשרות שנים, כזה החוזר לתודעת בעליו כעבור זמן רב.

גם כאן משתקפת התנגשות בין טענה שמקורה באווירה חברתית ופוליטית מסוימת לבין מחקר מדעי צרוף ונטול שיקולים חוץ-מדעיים. מחד גיסא, סביר להניח כי בחלק מהמקרים שמובאים לדיון בבתי המשפט או מחוץ להם אכן התרחשו הפגיעות המיניות בילדותן של המתלוננות. מאידך גיסא, אין עדיין תמיכה מדעית בתוקפו של זיכרון מסוג זה. כלומר, אין דרך לבחון אם הזיכרון אכן מייצג נאמנה את מה שהתרחש. המחקר מלמד כי לעיתים אין יסוד אמיתי לזיכרונות אלה, וכי מדובר ב"זיכרונות שווא" (false memory). החשש הוא כי לפחות בעתיד הקרוב לא יוכלו להתפרסם מחקרים השוללים את התוקף של זיכרונות מודחקים – לא משום שאינם עומדים בקני מידה מדעיים חמורים אלא מפני שאינם תואמים את האווירה הפוליטית והחברתית הרווחת.

החשש מפני השפעות הפוליטיקה (מסוג זה או אחר) על היכולת לערוך מחקרים עלול לפגוע בעצם העשייה המדעית. הסיכויים של עבודה מחקרית מוצקה – שמתבצעת על פי מיטב הרוטינות המקובלות ותוך הפעלתן של בקורות חמורות – להתפרסם נהפכים קלושים אם תוצאותיה אינן עולות בקנה אחד עם התקינות הפוליטית הרווחת באותו זמן. אם בכל זאת העבודה מתפרסמת, אזי מחבריה עתידים לסבול סנקציות חברתיות ופוליטיות חמורות. מחקרים שאינם נתפסים כתקינים מבחינה פוליטית אינם זוכים למימון מקרנות מחקר של המדינה, ולעיתים גם לא מקרנות מחקר פרטיות. כיוון שכך, חוקרים עלולים להפעיל צנזורה עצמית, ולהימנע מראש מעיסוק בנושאים טעונים מבחינה פוליטית-חברתית. צנזורה זו, יחד עם הצנזורה מן החוץ, מציבה מגבלות על תחום המחקר ופוגעת בהתפתחותו.

סיכום

בדיון הנוכחי הצבענו על פרקים אפלים בתולדות הפסיכולוגיה. פרקים אלה אינם רק נחלת העבר אלא הם נוכחים בתחום גם כיום. רק ערנות לסכנות האורבות לשלמות המוסרית ולתוקף המדעי של המחקר הפסיכולוגי יכולה להביא לצמצומן של התופעות השליליות.

מקורות

- Asch, S. E. (1955). Opinions and social pressure. *Scientific American*, 195, 51-55.
- Blass, T. (2004). *The man who shocked the world*. New York: Basic books.
- Clark, K. B. (1989). *Prejudice and your child* (3rd ed.). Middletown, CT: Wesleyan University Press.
- Coluccia, E., & Louse, G. (2004). Gender differences in spatial orientation: A review. *Journal of Environmental Psychology*, 24, 329-340.

- Coren, S., Ward, L. M., & Enns, J. T. (1999). *Sensation and perception* (5th ed.). Fort Worth, TX: Harcourt Brace.
- Foucault, M. (1961). *Madness and civilization: A history of insanity in the age of reason*. Cambridge: Routledge.
- Frijda, N. h. & de Groot, A. D. (1981). *Otto Selz: His contribution to psychology*. Berlin: De Gruyter Mouton.
- Goldstein, E. B. (2011). *Cognitive psychology: Connecting mind, research and everyday experience* (3rd ed.). New York: Wadsworth.
- Haney, C., Banks, C., & Zimbardo, P. (1973). Interpersonal dynamics in a simulated prison. *International Journal of Criminology and Penology*, 1, 69-97.
- Hark ter, M. (2010). The psychology of thinking before the cognitive revolution: Otto Zelz on problems, schemas, and creativity. *History of Psychology*, 13, 2-24.
- Hattie, J. (1991). The Burt controversy: An essay review of Hearnshaw's and Joynson's biographies of Sir Cyril Burt. *Alberta Journal of Educational Research*, 37, 259-275.
- Herrnstein, R. J. & Murray, C. (1994). *The Bell Curve: Intelligence and class structure in American life*. New York: The Free Press.
- Hoffman, M., Gneezy, U., & List, J. A. (2011). Nurture affects gender differences in spatial abilities. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 108, 14786-14788.
- Kesselring, J. (2011). Valdimir Mikhailovic Bekhterev (1857-1927): Strange circumstances surrounding the death of the great Russian neurologist. *European Neurology*, 66, 14-17.
- Lerner, V., Margolin, J., Witztum, E. (2005). Valdimir Bekhterev: His life, his work and the mystery of his death. *History of Psychiatry*, 16, 217-227.
- Mandler, G. (2007). *A history of modern experimental psychology: From James and Wundt to cognitive science*. Cambridge, MA: MIT Press. Reprint edition: Prentice-Hall.
- Martin, J. (2016). Ernest Becker and Stanley Milgram: Twentieth-century students of evil. *History of Psychology*, 19, 3-23.
- Milgram, S. (1963). Behavioral study of obedience. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 67, 371-378.
- Milgram, S. (1977). Subject reaction: The neglected factor in ethics of experimentation. *The Hastings Center Report*, 7, 19-23.
- Oren, D. A. (1985). *Joining the club: A history of jews and Yale*. New Haven, CT: Yale University Press.

- Rosser, S. V. (1988). Good science: Can it ever be gender free? *Women's Studies International Forum*, 11, 13-19.
- Rosser, S. V. (1997). *Re-engineering female friendly science*. New York: Teacher's College Press.
- Winston, A. S. (1996). "As his name indicates": R. S. Woodworth's letters of reference and employment for Jewish psychologists in the 1930s. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 32, 30-43.
- Winston, A. S. (1998). "The defects of his race": E. G. Boring and anti-Semitism in American psychology, 1923-1953. *History of Psychology*, 1, 27-51.

רשימת בעלי זכויות היוצרים

תמונת העטיפה

Torino a Primavera by Giorgio de Chirico

צילום: אינה פרדו, המרסייט בע"מ

עמוד 522

By Source (WP:NFCC#4), Fair use

<https://en.wikipedia.org/w/index.php?curid=36487000>

עמוד 527

With courtesy of Mr. Ken Heyman

עמוד 538

By anonymous/unknown – originally uploaded in 2010 on en.wikipedia by Mathsci, Public Domain

<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=21905476>